

УДК 323.12:94(477.43) «1650/1657»

Ірина Діптан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНУ ІДЕЮ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ХМЕЛЬНИЧЧИНА, 1650–1657 РОКИ)

«І коли ми тепер наново підносимо прапор свободної... України... – чи не чуємо ми, як через століття в'яжуть нас моральні зв'язки з... великим народним рухом, зв'язаним з іменем Богдана?» [3, с. 335–336].

У статті проаналізовано бачення істориком Михайлом Грушевським ідеї національно-державного буття українства за доби Хмельниччини, зацентоване в низці його праць.

Ключові слова: М. Грушевський, Б. Хмельницький, Українська революція XVII ст., Хмельниччина, козацтво, Річ Посполита, Ян II Казимир, Іслам-Гірей III, українська державна ідея, українсько-московський договір.

М. Грушевський у передмові до першої книги дев'ятого тому «Історії України-Русі» так визначає зміст своєї праці: «В фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої „під високу руку” московського царя...» [7, с. 6]. Учений, ставлячи головним завданням дослідження ролі мас «у сім великим зламі українського життя», зауважує нестачу безпосередніх джерел. А тому він більше відтворює «розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку означали дальші напрями народнього життя» [7, с. 6]; «зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомленне соціальне і політичне, державне і національне» [7, с. 6–7].

Об'єктом нашого розгляду є ідея національно-державного буття українства за доби Хмельниччини в науковому доробку М. Грушевського, а предметом – вияв її (зрідка – виразно, частіше – фрагментарно, пунктирно) у перетрактаціях

Михайло Сергійович Грушевський
(29.09.1866–25.11.1934) –
український історик, громадський
і політичний діяч

гетьманських дипломатів із послами сусідніх держав, угодах Війська Запорозького з ними впродовж 1650–1657 років¹.

Завдання нашої історіографічної розвідки зумовлюються тими питаннями, що, як вузлові, постають у двох книгах дев'ятого тому «Історії України-Русі», в синтетичних працях і низці статей ученого з означеної теми. Наріжною, згідно з істориком, є проблема українсько-московського договору 1654 року («Переяславської умови»). Висвітлюючи її в доробку М. Грушевського, дотримуємося його ж застереження-побажання: «...як можна судити українських політиків 1654 року

<...>: Та се й не наше діло: читати їм мораль; нам треба перед усім зрозуміти ситуацію і в зв'язку з нею діло, що було її витвором» [7, с. 784]².

Відтак маємо зреалізувати низку завдань.

¹ Ця історіографічна розвідка є логічним продовженням двох попередніх, опублікованих у виданні: Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. – № 5. – С. 84–102; 2016. – № 3. – С. 119–140.

² В. Смолій і В. Степанков, мовлячи про дослідження М. Грушевського в царині Української революції XVII ст., підкреслюють, що вони й «по сьогодні не втратили свого непересічного значення як своєрідної „енциклопедії” знань з історії боротьби і створення національної держави» [27, с. 19].

По-перше, розкрити засадничі принципи дипломатії Б. Хмельницького після Зборова й до Переяслава. Задля цього виокремлюємо найважливіші зовнішньополітичні акції Чигирин в оцінці М. Грушевського. Йдеться передусім про вересневий молдавський «бліцкриг» 1650 року; турецьку карту як козиру в «дипломатичній колоді» Богдана (формальне сприйняття на початку 1651 року турецької протекції; ймовірність чергового визнання васальної підлеглості Війська Запорозького Оттоманській Порті влітку 1653 року); Білоцерківський договір 1651 року; геополітичний вимір одруження Т. Хмельницького та Р. Лупул; молдавські походи гетьманіча як провал планів Б. Хмельницького опертися на Туреччину та її васалів у протистоянні з Річчю Посполитою; воєнно-політичні наслідки Жванецької кампанії 1653 року тощо.

По-друге, проаналізувати, згідно з М. Грушевським, московську політику Війська Запорозького та, відповідно, українську – Царства до «Переяславської угоди» 1654 року.

По-третє, з'ясувати чинники, котрі, на думку вченого, зумовили московський вибір Чигирин на початку 1654 року.

По-четверте, висвітлити погляди М. Грушевського на «Переяславську угоду» (українсько-московський договір 1654 року): форму, зміст, політико-правовий статус Війська Запорозького згідно з трактатом; відображення в «статтях» Б. Хмельницького рівня державницького мислення козацько-старшинської еліти.

По-п'яте, виокремити помилки в царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики гетьманської адміністрації, що їх учений вважає фатальними для долі Козацької держави.

По-шосте, розкрити історичне значення Української революції («чари Хмельниччини»), діяльності її керманіча в інтерпретації М. Грушевського³.

Зборівська угода 8 (18) серпня 1649 року – суперечлива у своїй сутності, обкрито ратифікована вальним сеймом, не оприлюднена перед козацьким загалом і не стверджена не скликаною Військовою радою – таїла в собі неминуче воєнне зіткнення Речі Посполитої й Війська Запорізького [12, с. 186].

Коронний гетьман М. Потоцький закликав шляхетство не довіряти Б. Хмельницькому, ратував

³ Із проблематики теми є кілька спеціальних розвідок. У праці Л. Мельника [22] розділ 3 присвячений висвітленню державотворчої діяльності гетьмана в оцінках М. Грушевського [22, с. 42–47] та В. Липинського. Важливою є неодноразово цитована нами в попередніх статтях робота В. Смоля і В. Степанкова [26]. Опосередковано, в контексті оглядів вітчизняної історіографії з'ясовуються погляди М. Грушевського в дослідженнях Я. Качмарчика [20], В. Кравченка [21], С. Плохія [24], В. Смоля і В. Степанкова [25] і [27], Т. Чухліба [28] і О. Яся [29], які вміщені в академічному збірнику [23].

«за єдиний спосіб розв'язання козацького питання – затупити польські шаблі на козацьких шиях...» [7, с. 12]. Натомість старий воєвода-миротворець А. Кисіль просив «зріктися претенсій на доходи з української людности, приборкати жовнів...» [7, с. 24] (добре розумів, що розкріпачене українське селянство «ніякими карами на горло не можна загнати назад в передреволюційне ярмо, і сей „плебс“ або знайде собі іншого протектора, або вивтікає за кордон Річипосполитої» [7, с. 21]. Констатуючи знеохоченість поспільства до Корони, А. Кисіль уважав за можливе порозумітися з гетьманом і старшиною; треба «тільки піти на зустріч її вимогам: їй до Польщі ближче як до Москви» [7, с. 38]. У головах прибічників «партії миру» відроджувався давній план Володислава IV – Є. Оссолінського – роз'єднати козаків із татарами та спрямувати «сваволю» на Туреччину. А. Кисіль заохочував Б. Хмельницького разом із Польщею воювати Москву. М. Грушевський вважає прихильно-чемні відповіді гетьмана доказом його майстерного лицедійства [7, с. 33, 39, 40]. Насправді ж у цей час Чигирин задумав план розчленування Речі Посполитої, котрий зреалізуватиметься 6-7-ма роками пізніше: «...московський цар візьме Литву, Швеція Прусію, Ракоцій Краків і т. д.» [7, с. 32].

Учений, акцентуючи на доволі активних дипломатичних контактах українців і московитів, задається риторичним запитанням: «...якою б то дорогою пішли справи, якби московське правительство справді послухало тоді козацьких рад і пішло на розрив з Польщею, і Україна перейшла під протекторат Москви три з половиною роки скорше, ще не обезкровлена війнами і еміграцією 1651-3 років?» [7, с. 45]. Та Московія цікавилася боротьбою Хмельницького передусім із перестороги: «...щоб <...> не звернувся проти неї, як то скільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалося, що Хмельницький <...> шукає опори в Москві, <...> заспокоїлась, не жалувала йому компліментів і соболів, <...> але <...> боялася зривати „вічну згоду“ з Польщею, і ніякі улещування Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити» [18, с. 478]. До того ж Московія не наважувалася прийняти під свою протекцію Україну, бо надто боялася війни з Польщею [17, с. 320].

Отже, «ліга православних» під проводом московського царя виявилася не на часі: завадили як привид «смутних часів», так і справа Т. Акундінова, та й польські інспірації стосовно готовності Б. Хмельницького разом із Ісламом-Гіреєм III іти на Москву мали вагу. Відтак гетьман (хай позірно) змушений був рахуватися з Варшавою, Венецією (посол другої А. Віміно сподівався на козацько-татарську підмогу в боротьбі зі Стамбулом).

Та насправді вже влітку 1650 року «Хмельницький, – наголошує М. Грушевський, – притакуючи польським плянам, весь час шукав опертя проти Польщі, і після того як Москва відновила свою „вічну згоду” з Польщею, більш – ніж коли небудь почав працювати над скірпленням своїх зв’язків з Отоманською Портою і перетворенням їх в правно-державний союз: в підданство султанові і перехід України до категорії таких турецьких васалів як кримський хан, воєвода молдавський, мунтянський, князь семиградський» [7, с. 53]⁴. Історик стверджує, що козацько-турецькі перетрактації увінчалися «на початку 1651 року <...> формальним признанням України васальною державою <...> й інвестицією гетьмана знаками сього васальства» [10, с. 54] (султанська грамота отримана в лютому 1651 року)⁵. Набута протекція формально вводила Військо Запорозьке до підданців султана й мала забезпечити приязне ставлення Криму, Валахії, Молдавії та Трансильванії до України. Хоч і надалі Порта реальної участі в протиборстві з Короною не брала, все ж для гетьмана вельми важливим «був вплив через Константинополь на хана, <...> хоч хан і не показував ніколи особливої пильності в виконанні султанських розпоряджень» [18, с. 478]⁶.

Ключовою подією 1650 року був козацько-татарський похід у Молдавію. М. Грушевський, висвітлюючи різні версії – старшинську, татарську, польську, молдавську, австрійську – щодо його причин, подає власну інтерпретацію збройної акції [7, с. 82–84]. «Взагалі Хмельницький, – уважає вчений, – вчинив свій похід на Волощину без попередньої дипломатичної підготовки. Не тільки для його послів, висланих на початку серпня с. с. до Царгороду, але і для всієї старшини, і для нього

⁴ М. Грушевський указує на козацько-турецькі дипломатичні взаємини вже «по зборівському замиренню», посольство до Стамбула і у відповідь – на початку 1650 року; говорить про заявку гетьмана на турецьку протекцію (одержана в Стамбулі 27 квітня 1650 року); про прибуття турецького посольства до Чигирини в липні 1650 року [7, с. 53–54; 60, 61–62].

⁵ В. Смолій і В. Степанков не погоджуються з тим, що в листопаді 1650 р. було вирішено питання про васалітет Хмельницького, який було оформлено на початку 1651 р. султанською грамотою». Підтримують І. Крип’якевича: «...гетьман погодився на підписання з Туреччиною договору <...> як володар незалежної держави» [25, с. 235]; уважають, що Хмельницький «ставати васалом Туреччини <...> не збирався» [25, с. 234].

⁶ Я. Качмарчик стверджує: «...якщо в Москві Хмельницький шукав передовсім військової допомоги, то в Стамбулі мусив отримати гарантії неповторення Зборова, коли татарська зрада врятувала Яна Казимира й Річ Посполиту. Козацький гетьман усвідомлював <...>, що хан є надто потужним союзником, щоб рахуватися з козацькими інтересами» [20, с. 201].

самого сей похід був несподіванкою, викликаною непередбаченим рішенням хана, <...> що замість походу на Черкесів <...> визначив козацькому війську похід на Москву» [7, с. 85]. Гетьман, розраховуючи на потенційну підмогу Царства в боротьбі з Польщею, вирішив спрямувати татарську експансію на Волощину, господар якої Лупул надто заприятлився з М. Потоцьким (історик трактує лист останнього до Б. Хмельницького від 3 серпня як програму «нового приборкання козаччини» [7, с. 74]. Походом на Молдавію гетьман «ратував <...> Москву, як будучого союзника...» [7, с. 85].

Вересневий молдавський «бліцкриг» не лише збагатив переможців, а й «осліпив» сучасників імовірними політичними наслідками. На думку М. Грушевського, складалася «дуже інтернаціональна комбінація, не просто династична, а й політична в повній мірі» [7, с. 93]. По-перше, «оженення гетьманича з господарівною» надавало домові Хмельницького певні права на яський трон (щоправда, він купувався на султанському дворі). По-друге, Лупул мусив переорієнтуватися з Варшави на Чигирин. По-третє, Я. Радзивіл бачився «природним» союзником як провідник протестантської партії, толерантної до православних, сепаратистськи налаштований «некоронований король» Литви та швагр Богдана (одружений із домною Оленою – старшою донькою В. Лупула). Для Хмельницького зазначене – підстава сподіватися на нейтралітет Литви в черговому польсько-українському протистоянні (в оцінці М. Грушевського, цей гетьманський задум був політично перспективним, як переконливо засвідчили події 1655–1656 років) [7, с. 93–94]. По-четверте, союз швагрів міг, з одного боку, зміцнити становище Литви, а з другого – «скріпити союз православних України-Білоруси з цілим євангеліцьким союзом, представленим в Литві-Польщі <...> Янушем Радивилом, а на західній границі Польщі – Семигородом (Трансильванією), Бранденбургом, Швецією. Сей союз <...> [у] козацькій політиці <...> лежав здавна...» [7, с. 94]. На переконання дослідника, задум «не був цілком фантастичним», але виявився «за тонкий і складний як на такий час!» [7, с. 95]. А наразі Б. Хмельницький заспокоював усіх володарів, дотичних до «молдавського епізоду» (пропозиція «ліги дунайських князівств»; «замирення» з Польщею після «згідливого» листа М. Потоцького до гетьмана) [7, с. 98–99].

Московія посідала важливе місце в дипломатії гетьмана. Справа самозванця Т. Акундинова була для Б. Хмельницького одним із засобів впливу на позицію Царства в українському питанні. Марно домагалися московські посланці видачі авантюриста [7, с. 110–120]. Знаково, що, відмовляючи цареві, гетьман опосередковано (через А. Суханова) 9 (19) листопада 1650 року звертався до самодержця із

проханням-застереженням: «...щоб з нами милостиво поступив, прийняв нас під свою державу і поміч нам дав, а я йому буду служити. Нехай нас не пускає до бісурмен! <...> А коли государ нас не пожалує <...>, що йому буде, як я зложуся з Турками, з Татарами, з Волохами, Мунтянами, Венграми, та піду і землю його спустошу так як Волоську?» [7, с. 122].

Отож, володар Козацької держави, прагнучи її легітимізації, незалежнення, вдається до варіативної тактики в пошуках «доброго» сюзерена: щодо царя – запобігання його протекції; в разі відмови – «примучування» до її надання (турецька карта – козирна в боротьбі за «московську ласку»). Зважаючи на «чесність» Москви в дотриманні Поляновського миру 1634 року, гетьман наголошував на «лядському лукавстві» й переконував Олексія Михайловича: «...коли папа <...> відступник благославляє і розгрішає ляхів <...>, то наскільки більше <...> можуть розгрішати государя наші благочестиві патріархи...? Особливо в такому добрім ділі, що ми благочестиві будемо об'єднані і визволятимемо з неволі церкву божу і християн!» [7, с. 123]. Суттєво, що «інтереси <...> православної віри, – неодноразово підкреслює М. Грушевський, – мали служити покривкою політичних комбінацій, і в недалекій будучності <...> оправдати перехід козаччини під московський протекторат» [7, с. 24].

Натомість польські розвідники передали цареві кілька копій гетьманських листів до султана, щоб переконати у зрадливості козацького керманіча, неможливості сполучення України з Московією [7, с. 132–133]. В одному з листів йшлося про те, що Б. Хмельницький «піддався цісареві турецькому і иншого пана над собою не знає: держить закон Магаметів, а не грецький – так казав йому при смерті батько...» [7, с. 134]⁷.

Турецьке підданство Б. Хмельницького сполило монарші двори Європи. Зокрема, австрійський посол до султана барон Шміт так лаконічно схарактеризував сутність нових українсько-турецьких узаємин (березень 1651 року): «...цісар

турецький проголосив гетьмана Хмельницького князем, з повною свободою від дани, з різними привілеями і наданнями, але з обов'язком посилати своє військо, куди султан схоче, і держати Чорне море безпечним і чистим від усяких нападів» [7, с. 135]. У цій же реляції Шміт згадує зізнання константинопольського патріарха Партенія про те, «що гетьман хоче покористуватися турецькою помічю тільки для скріплення свого становища проти Польщі (розуміти – не проти православних!)» [7, с. 137]. Проаналізувавши донесення австрійця, М. Грушевський висноує: «...об'являючи себе підданцем турецького султана, Хмельницький разом <...> зав'язував зносини з патріархатом <...> і немов під його протекторат віддавав свої відносини до Порти <...>. Назверх можна було похвалитися певною координацією козацької політики з інтересами православної церкви» [7, с. 137].

А між тим геополітичні потуги Б. Хмельницького змобілізували Річ Посполиту, котра вже з осені 1650 року готувалася до превентивної війни (по раптовій смерті Є. Оссолінського 9 серпня 1650 року «все голосніше стали лунати голоси прихильників безоглядного реваншу...» [7, с. 140]). Водночас Варшава не погоджувалася діяти з відкритим забралом, а тому впродовж осені 1650 – весни 1651 років «ведеться гра хитроців против хитроців...» [7, с. 144]. Принагідно зауважимо, що супротивники вбачали в Хмельницькому нового Макиавеллі, «пекельного монстра, чоловіка проклятого, злого, фальшивого...» [7, с. 141]. Тому при варшавському дворі вкотре згадали про А. Кисіля.

На гадку М. Грушевського, уряд не втаємничував старого дипломата у свої плани, позаяк можновладці «Кисілеві не вірили, вважали лукавим зрадником, <...> провідником <...> українсько-православної акції». Насправді ж воєвода, спираючись «на єрархію і старшину – роздмухуючи їх олігархічні потяги», намагався звести «уступки признані урядом українській стороні». Історик переконаний, що «миротворець» мав рацію: ігнорування його пропозицій – «фатальна помилка тодішньої польської дипломатії». Друга помилка Речі Посполитої полягала в тому, що вона задержала «на козацькім фронті зненавидженого Потоцького, хоч вважала його тактику супроти козаччини <...> майже провокаційною» [7, с. 145].

М. Грушевський, оповідаючи про екстраординарний Варшавський сейм (5–24 грудня (н. с) 1650 року), наголошує на європейському контексті українських подій (можливість збройного конфлікту між країнами різних релігійно-конфесійних таборів). Кінцево сейм відкинув проект А. Кисіля і санкціонував нову війну з Україною [7, с. 152, 161, 177].

⁷ С. Плохій зауважує, що «на початок Хмельниччини козаччина не приховувала толерантності у своїх поглядах стосовно релігійної належності потенційних партнерів та союзників» [24, с. 775]. Історик, говорячи про формальне сприйняття (після поразки під Берестечком) протекції Османської Порти, вважає, що «тільки неготовність Османів підтримати цей акт військовою силою та надати дієву допомогу <...> козацькому гетьманові у <...> боротьбі з Польщею зупинила Україну на шляху до подальшої політичної інтеграції з імперією<...>. Цей шлях полегшувався тим <...>, що в релігійній політиці Османи толерували православ'я та протестантизм своїх східноєвропейських підданих, протиставляючи ці релігійні конфесії католицизмові головних суперників Порти в Європі – Габсбургів» [24, с. 776].

За два місяці потому, 19 лютого 1651 року, Земський собор у Москві благословив царя «прийняти в підданство козаків і тим нарушити союзний договір, <...> очевидно, – уточнює М. Грушевський, – <...> в інтересах православ'я» [7, с. 208]. Учений, аналізуючи ухвалу собору, констатує: «...в березні 1651 р. московський уряд мав в кешені <...> постанову про війну з Польщею і приймленне козацького війська під царську руку – <...> і не зробив з сього вжитку» [7, с. 210], навіть не повідомив про це Б. Хмельницького.

М. Грушевський розмірковує над тим, чому тільки навесні 1653 року посольство Рєпніна-Оболенського виставило ультиматум Короні й поновило соборне рішення? Можливо, «в московських колах <...> перебували під враженням польських успіхів смутного часу, довго не зважувалися розірвати „вічний мир” з Польщею» [16, с. 306]. Імовірно, Москву «збентежив <...> нещасливий оборот весняної кампанії <...> і вона захотіла почекати, чим <...> скінчиться, а після Берестечка вважала Козаччину розбитою...?» Безперечно, стривожив союз із Портою, «злякав можливими ускладненнями з Туреччиною та її васалами?» Напевне, що комплекс чинників зумовлював таку вичікувальну тактику Москви, але це «дійсно зарізало кампанію 1651 року та й українську справу взагалі...» [7, с. 212].

Не тільки Московія, а й інші потенційні партнери гетьмана поводитися далеко не гречно. Я. Радзивіл своїми діями супроти козаків на землях Білорусі та Сіверщини показав, що «скінчилась литовська нейтральність» [7, с. 228]. Принагідно зауважимо, що «козацький білоруський фронт» породив в українського уряду «переконав, що Білорусь <...> мусить бути включена в рамки Козацької Республіки...» [7, с. 218]. Гетьман переконався, що «ніхто з <...> союзників <...> не хотів прийти з реальною поміччю. Хана не можна було дочекатись. Москва віддячувала „милостивими словами” та соболями. Ракоцій все обіцяв, а на границю не йшов. А <...> військо нудилося, тільки об'їдало непотрібно край і ситуація <...> гіршала з кожним днем» [7, с. 255].

Певною втіхою була відсутність дієвих союзників у Речі Посполитої. Зокрема, Венеція підставою для фінансування військових витрат Корони вважала її напад на Туреччину; папа обмежився освяченням королівського меча і шолома, наданням золотої рожі та частки святого хреста в золотій скринці для королеви [7, с. 230]; ізсередини Польщу тривожило повстання під орудою Костки Наперського [7, с. 266–267].

Велику увагу в розвою Української революції М. Грушевський надає Берестецькій битві (18 (28) червня – 30 червня (12 липня) 1651 року), її перед-

історії, перебігу подій, наслідкам. Зупинімося на деяких оціночних судженнях ученого.

На його думку, «Хмельницький <...> тягнув – поки прихід хана не змусив його нарешті кинути банк, і програти його – через нову зраду того ж хана» [7, с. 275–276]. Підступність Іслам-Гірея III мала ту ж мотивацію, що й під Зборовом: «...ханові й Татарам, коли вони стали на віч перед перспективою великої рішучої розправи козаків з Поляками, здалось зовсім неінтересним своєю участю <...> послужити на знищення котрого небудь з сих противників, <...> в їх інтересах була певна рівновага і ворожнеча між собою Польщі й України» [7, с. 288; також 14, с. 400]⁸.

Відсутність гетьмана у війську дослідник вважає одним із чинників поразки козаків, але самі відомості про полон, ув'язнення в кайданах, обставини визволення поціновує дуже скептично. По-перше, відкидає версію Освенціма та Гонсевського: «...Хмельницький з Виговським і кількома повірниками втікли з ханом тому, що боялись, аби поспільство їх не видало королеві» [7, с. 289]. По-друге, виїздив гетьман «з табору <...>, – розмірковує вчений, – не для того щоб рятуватися з нього. Але вернутись до війська він не міг з голими руками» [7, с. 289]. По-третє, оповіді про тривале і примусове утримання Хмельницького ханом історик називає «фантастичними і тенденціозними вигадками <...>. В дійсності він зіставався у хана мабуть недовго і стільки, скільки сам хотів» [7, с. 306]. Тобто недотримання ханом обіцянки про зворотний рух під Берестечко (дана 30 червня, та Орда дійшла тільки до Вишнівця), унеможливило своєчасне повернення гетьмана до табору [7, с. 307]⁹.

Аналізуючи сприйняття вислідів Берестецької битви, М. Грушевський виокремлює дві лінії: в польських колах «її оцінювали, як <...> реванш по всіх пониженнях понесених Поляками від козаків»; у козацьких – «як компромітацію козащини, козацької старшини, і її голови – самого гетьмана персонально» [7, с. 300], позаяк «берестецька трагедія» породила зневіру, ворожнечу.

⁸ В. Смолій і В. Степанков: «Іслам-Гірей не збирався доводити справу до розгрому польської армії й напередодні вирішальної битви увійшов у контакт із королею» [25, с. 262]; поведінка хана під Берестечком «була логічним завершенням його політики стосовно війн України з Польщею» [25, с. 265].

⁹ Я. Качмарчик наводить різні версії щодо зникнення Б. Хмельницького з-під Берестечка: бажання повернути Іслам-Гірея III; викрадення ханом гетьмана і генерально-го писаря, за голови яких польський король вибачив би татарам їхній союз із козаками; гетьман тікав, бо побоювався, що чернь видасть його в руки короля. «За такої великої розбіжності джерельних переказів, – підсумовує історик, – усталення справжніх обставин і мотивів залишення Хмельницьким поля битви видається неможливим» [20, с. 206–207].

Польські політики, котрі «будували свої пляни повного приборкання України <...> на сих моментах <...> знеохочення до козацького проводу» [7, с. 318], уважали, що «чернь» задовольниться амністією, а «політична роля Хмельницького» [7, с. 319] скінчилася. Знали у Варшаві, що Чигирин не отримає підтримки ззовні: після Берестечка «московські політики передбачали повний розвал і ісход козацького війська і менше всього мали охоту тепер вязатися з ним» [7, с. 314]; у серпні 1651 року у Стамбулі стався двірцевий переворот, який «змів саме найближчих протекторів Хмельницького і козаччини» [7, с. 317]; 4 серпня 1651 року Я. Радзивіл узав Київ [7, с. 330]. Справді, для України не було заслонів ні від Польщі, ні від Литви [7, с. 321]. Та попри всі нездоланні перешкоди гетьман і старшина впродовж місяця опанували ситуацію. Вже наприкінці липня польська шляхта зрозуміла: «Знову встала Україна!» [7, с. 320].

М. Грушевський розмірковує над тим, чому поляки утрималися від остаточного розгрому козацького війська. Вчений виокремлює такі гальмівні чинники: по-перше, недовіра до короля в значній частині шляхетства (пішли «поголовки, що король був куплений козаками за великі гроші»); по-друге, негативне для Корони пророцтво астрологів; по-третє, «небажане шляхетського „посполитого рушення” йти далі на Україну». Тож «король був ображений на шляхту, шляхта на короля <...>, і се обопільне відчуження мало неабиякий вплив на дальший фатальний для Польщі розвій політичних подій» [7, с. 335]¹⁰. У підсумку королівсько-шляхетського розбрату польське військо, кероване М. Потоцьким, скоротилося з 30 до 12 тисяч найманців із додатком «волюнтаріїв». Стомлене, зголодніле, невдоволене, воно рухалося руйною волинсько-подільського прикордоння, південною Київщиною (північна – спустошена литовцями).

Деморалізація війська та неспростовні дані про підхід орди перетворили коронного гетьмана в приборканика щирого «пацифікатора» А. Кисіля. 22–23 серпня 1651 року були започатковані польсько-українські переговори, що увінчалися (не без драматизму!) підписанням 18 (28) вересня Білоцерківського договору [7, с. 340–355].

Згідно з документом (автентичний – відсутній), юрисдикція гетьмана поширювалася тільки на територію та людність Київського воєводства;

¹⁰ Я. Качмарчик виокремлює ті чинники, котрі «перекреслили воєнне значення берестецької перемоги»: десятиденна облога козацького табору; король усвідомлював необхідність негайного походу вглиб України задля приборкання козацької сваволі, та шляхта відмовлялася від чергового посполитого рушення; повстання селян у Польщі (ймовірно, спровоковані Хмельницьким) спонукали шляхетство до повернення в свої маєтності [20, с. 210–213].

реєстр скорочувався до 20 тисяч; козацьке військо – лише в королівщинах Київщини; жовніри могли прибути в Брацлавське та Чернігівське воєводства по складанню реєстру (після Різдва); тоді ж і приватні власники мали змогу повернутися в маєтності й збирати податки; Чигирин надавався на гетьманську булаву; права православної церкви мали б пошановуватися (про скасування унії не йшлося); оголошувалася амністія для шляхти та міщан, які в час протистояння перебували у Війську Запорозькому; євреям дозволялося мешкати й оренди тримати у маєтностях королівських і шляхетських; Хмельницький зобов'язаний був або привести татар до союзу з Річчю Посполитою, або ж розірвати спілку з ханом і разом із королем вирушити на Крим [7, с. 365–366]. Коронне військо мусило відступити до зложення реєстру, а козацьке – розійтися по домівках; орда – відійти з володінь Речі Посполитої, не завдаючи шкоди [7, с. 366–367; також 14, с. 402]

М. Грушевський указує на чинники українсько-польського «порозуміння». Для Польщі «замиріння з козаками було річчю неминучою і невідкладнопекучою». Але що ж штовхнуло козацький провід «на такі значні уступки против Зборівських пактів, в супереч волі і настроєві <...> мас...» [7, с. 370]? На думку вченого, «Мара „Руїни” мусіла вставати перед очима керманічів України...» [7, с. 371]. Дослідник, визнаючи складність «вилущення» інформації із джерел про рефлексії козацтва та поспільства на «фінал кампанії», все ж указує на враження «революції» [7, с. 374]. «Обкромлені зборівські статті в формі Білоцерківської умови, – підсумовує історик, – не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі» [18, с. 477; також 12, с. 186; 6, с. 291].

Контраверсійним залишається питання, чому після Білої Церкви гетьман і старшина споглядали, понад те – влаштовували «кари смерті над непослушним селянством, що не хотіло миритись ані з поворотом панів, ані з жовнірськими „консистенціями”, тероризування маси...» [18, с. 477]? Не виключено, що Хмельницький підозрював річпосполитський уряд у підступних намірах знищити його руками повстанців, поклавши нездійсненні обов'язки скорочення козацтва та недоторканості панського володіння. Історик припускає, що гетьман міг «протиставити макіявелізм макіявелізміві: польськими руками знищити опозицію, і до останньої міри роздражену панськими і жовнірськими претензіями, здирствами, езекуціями українську масу вивести знову на знищення панської Польщі» [7, с. 400]. Учений нагадує, що козацький керманіч «проходив подвійну школу тонкої інтриги: езуїтську й орієнтальну!» [7, с. 390–391]. Імовірно, просто вичікував... І все ж, попри численні відомості

про «бунти» антигетьманські, з'яву самозванців, «ніякого конкретного <...> повстання не було відомо...» [7, с. 393].

20 листопада 1651 року у своєму подільському маєтку помер М. Потоцький, який із «провідника пімсти і рішучого приборкання козаків <...> зійшов <...> на речника тривкого замирення і обопільних уступок» [7, с. 394]. По його смерті всі «способи консервування спокою», запропоновані сеймові А. Кисілем, були «підміновані – невдалими розпорядженнями польської сторони, з одного боку, а з другого – рішучою опозицією мас» [7, с. 397].

Згодом зникли юридичні перешкоди для недотримання обопільно взятих зобов'язань: березневий сейм 1652 року відкинув Білоцерківський договір («ліберум вето» Сіцінського) [18, с. 477]. Тож чигиринська рада козацьких старшин і татарських послів санкціонувала розрив із Польщею та звернення за татарською підмогою у «волоській» справі.

«Яський кидок» Б. Хмельницького зумовлювався передусім тим, що В. Лупул «грав роль вірного союзника – секунданта Польщі» [7, с. 428], усіяко дискредитував гетьмана перед ханом і султаном, налаштовував литовське магнатство супроти козацького регіментаря.

Переможна битва під Батогом (2–3 червня (н. с.)), одруження Тимофія з Розандою – шаблі Богданового успіху після Берестечка [14, с. 403]. М. Грушевський, характеризуючи геополітичний вимір шлюбу в Яссах 1 вересня 1652 року, порівнював системи союзів у Центральній і Південно-Східній Європі до і після нього. До з'яви нового династичного зв'язку «Волощина в особі Лупула спиралася на магнатську <...> Польщу, <...> на дві могутні династії: Радивилів і Потоцьких. Натомість Валахія <...> і Семигород <...>, – побоюючися амбітних плянів <...> Лупула, шукали опертя у противників Польщі: у Хмельницького і через нього у хана, з одної сторони, у протестантської ліги, з другої. Ракоції, самі кальвіністи, являлися природними противниками польського короля й німецького цісаря, що в інтересах католицтва підтримував Польщу. Таким чином творилася така система: Польща, Волощина, Німецький цісар, і – папа, по одній стороні; Україна, Крим, Валахія, Семигород, протестантська ліга (Швеція, Бранденбург і т. д.) – з другої» [7, с. 484].

Із пошлюбленням Тимофія та Розанди постала дилема: «...хто кого потягне в свій бік – Лупул Хмельницького перекилить в бік Польщі, чи навпаки: Хмельницький наблизить Лупула до Криму, до протестантської ліги від Польщі відтягне і поставить в позицію нейтральну, а навіть неприхильну, замість теперішньої союзної?» [7, с. 484].

У поновлених (за посередництвом В. Лупула) перетрактаціях (вересень 1652 року) поляки волі-

ли повернення до Білоцерківської, українці ж – до Зборівської угод. Я. Радзивіл актуалізував ідею компромісу – «замість розриву України з Польщею перенести розрив на український ґрунт: відірвати козацьку верхівку від мас, притягнувши її до правлящої польської верстви» [7, с. 466]. Традиційно розважливим був А. Кисіль, який закликав Корону прийняти «під свою протекцію сей новий династичний зв'язок, коли не вміла йому запобігти» [7, с. 485].

На загал українсько-польські взаємини були вкрай анемічними. Корона не готова була діяти енергійно; на заваді – «роз'єднання двору з шляхетським громадянством, утома і вичерпання від попередньої війни», пошесть, «що навістила Польщу і Україну» [7, с. 449]; «незаплачене військо не хотіло йти в похід і грозило конфедерацією» [7, с. 491]. Усе ж у другій половині березня 1653 року коронний гетьман С. Потоцький почав воєнні дії, зважаючи на втрати козацтва від чуми та сварки в середовищі старшини [7, с. 492].

Чигирин, дотримуючись стратегії незалежності Війська Запорозького, розігрував одночасно всі карти дипломатичної колоди. «Відносини з Портою, – мовить М. Грушевський, – зіставалися дуже добрими, навіть сердечними»; «царгородський диван в усім підтримував козацькі побажання перед ханом...» [7, с. 468].

Останнє непокоїло Московію. Вона побоювалася «глибшого входу України в політичну систему Отоманського протекторату», перетворення зі спасеного буфера на «серйозну і необчислену в своїх наслідках небезпеку» [7, с. 452]. Зважаючи на цей царський страх, гетьманський посланець С. Богданович заявив у Москві (грудень 1652 року): «Коли цар <...> прийме <...> під свою руку, то військо зараз відстане від Орди» [7, с. 470]. «Так військо, – коментує дипломатичний хід Б. Хмельницького вчений, – віддавало в руки цареві рішення дальшої своєї політики: з Московією чи з „бісурменами“? <...> се була ціна, за яку козацьке військо годилося розірвати свій союз з Ордою. Инакше союз повний і абсолютний – хоч би й против Москви» [7, с. 471].

Обережно-ухильна відповідь московських дипломатів 27 грудня 1652 року змінилася принциповим рішенням земського собору 3 березня 1653 року: «...або добиватись козакам від короля зборівських умов (сим разом під контролем царя – так як під Зборовим <...> поруку брав на себе хан), або прийняти козаків під царську руку і воювати за них з королем» [7, с. 488]. Але від ухвали собору до її реалізації – цілий рік!

3 травня 1653 року в Бересті помер А. Кисіль. М. Грушевський характеризував його як останнього учасника «великої парламентарної боротьби, котрою українсько-білоруська шляхта силкувалася

розв'язати національну проблему, доки сама не розплилася в новому „плебейському морі”. Кисіль пережив сю парляментарну боротьбу – і не знайшов собі місця в нових умовах революції» [7, с. 509]. Польська магнатурія не готова була до порозуміння з козаччиною (визнання її рівноцінною православною шляхтою); новопостала українська еліта вже не вдовольнялася дешицею королівської милостині, позаяк боролася за власну Річ Посполиту.

Улітку 1653 року Чигирин змушений був перейматися молдавськими справами (на початку червня Лупул уже повернувся до звільнених Тимошем Ясс), але подальша «мунтянська авантюра» гетьманича, віроломна поведінка татар (учений припускає, що понад Бугом «хан домагався від гетьмана не просто союзної, а васальної» угоди [7, с. 664]), «викликали сильне незадоволення на гетьмана і трохи не привели до одвертого бунту в війську» [7, с. 545]. А тому Б. Хмельницький удався до радикальних засобів самозбереження: «...тихенько, по східньому зробив кінець кільком найбільш небезпечним провідникам опозиції і помирившись з Виговським, рішив зліквідувати неприємну і небезпечну ситуацію і раптово обірвав невдалу кампанію, щоб почати заново» [7, с. 559].

На липень 1653 року «Хмельницький і старшина, – констатує М. Грушевський, – опинилися в незвичайно складній і трудній становищі»: поперше, «дозрівала справа московського протекторату і воєнного союзу України і Литви против Польщі» [7, с. 559]; по-друге, «перспектива польської кампанії <...> і криза волоських плянів більше ніж коли небудь вимагали від гетьмана заховання приязних відносин з Туреччиною й Кримом <...>. Порта так невчасно зажадала оформлення васальних відносин гетьмана...» [7, с. 559]^{11, 12, 13}.

¹¹ Турецьке посольство приїхало в Україну наприкінці квітня або на початку травня 1653 року, і, мабуть, за травень-червень до Чигирина прибуло кілька посольств зі Стамбула [7, с. 536–537].

¹² Т. Чухліб уважає, що відмова Генеральної ради (кінець червня – початок липня 1653 року) легітимізувати попередній українсько-турецький договір зумовлювалася не надмірними вимогами Туреччини, а тим, «що переговори про османський протекторат були лише певним відволікаючим маневром української дипломатії». (Щоб відвернути увагу Речі Посполитої від головного – московського – на пряму зовнішньої політики Чигирин і, водночас, «заохотити» царя «вступитися» за «одновірців») [28, с. 769].

¹³ В. Горобець виокремлює низку чинників, які зумовили несприйняття Б. Хмельницьким турецького протекторату у травні-червні 1653 року: релігійне протистояння християнського та мусульманського світів; неадійність турецького васала – Кримського ханства, збройні сили якого мали стати головним складником військової допомоги Порти; мілітарна слабкість Османів, котрі в той час вели затяжну війну з Венеційською республікою. Дослідник висновує, що гетьман намагався (і це йому вдалося) «успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою» [2, с. 758].

Дипломатичним порятунком для гетьмана став «миролюбний жест у бік Польщі» [7, с. 559–560]: сприйняття посередництва московитів у справі польсько-українського замирення (цар устами своїх «великих послів» погоджувався пробачити Короні всі образи в титулах у разі повернення до Зборівського компромісу).

По від'їзду місії А. Матвеева (після 16 липня 1653 року) до Чигирин прибув стольник Ладженський із царською грамотою (від 22 червня (с. с.)), у якій «заявлялось, що цар приймає Запорозьке військо під свою зверхність і збирає військо для оружно́ї інтервенції...» М. Грушевський характеризує декларацію як «важний акт», що «становив дійсно епоху історії Східньої Європи, не тільки <...> України» [7, с. 569]. Учений уважає, що 20 липня (н. с.) у Чигирині обговорювалася перспектива московсько-українського виступу, план «білоруської кампанії» [7, с. 570].

Та знову нагальною стала «волоська справа»: «...воєнний союз Польщі з Ракоцієм против Лупула і Хмельницького...» [7, с. 577]. Вона мала особисто трагічний фінал – загибель 2 (12) вересня Тимофія (жаданого спадкоємця булави) [7, с. 589; 14, с. 403]. Водночас були й далекосяжні наслідки: «...смерть Тимоша, капітуляція Сучави, підтвердження на господарстві воеводи Стефана – означали <...> провал <...> пляну: опертя на Отоманській Порті та <...> її васалах <...> Хмельницький опинився в ворожих відносинах з господарями молдавським і мунтянським і князем трансільванським, <...> його волоська інтервенція <...> прохолодила відносини з ханом» [7, с. 609; див. також 8, с. 1498].

Саме останнє було для Війська Запорозького найнебезпечнішим, позаяк кримсько-польський союз ставав реальною перспективою. Тож перед козацтвом постала дилема: або капітуляція перед магнатурією, або ж протекція Царства. «Можна думати, – розмірковує М. Грушевський, – що гетьман і старшина не виявили б такої згідливості супроти московських вимог <...> в переговорах 1654 р., коли б відносини з Кримом не були так простужені, як се сталося підчас осінніх кампаній і грудневих переговорів 1653 р.» [7, с. 610].

«На щастє чи нещастє України» [7, с. 610] і московський уряд стривожився: «...а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі, і ся страшна коаліція – Польщі, України й Криму – впаде на Москву?» [18, с. 478]. До того ж у Московії «неудачи, которые терпела Польша в борьбе с казаками, возбуждали <...> желание воспользоваться ее затруднительным положением, чтобы вознаграждать себя за утраты, понесенные в эпоху Смутного времени» [12, с. 187]. Тому царські посланці були частими гостями в Чигирині, активно діяли у Варшаві.

Московсько-польські переговори (3–21 (н. с.) серпня 1653 року) «за кілька днів безвихідно застрягли між протилежними позиціями <...> в козацькій справі» [7, с. 619]. Зрештою послі пересварилися; «одвітне письмо» Яна II Казимира Олексієві Михайловичу було підставою для розриву взаємин. На думку М. Грушевського, «король не схотів московського посередництва <...>. Хотів <...> пройти до Києва, розложити військо за Дніпром і безповоротно продиктувати козацтву свою волю» [7, с. 650].

Після тривалих вересневих перемовин українських і московських дипломатів Земський собор у Москві 1 (11) жовтня 1653 року ухвалив рішення: про початок війни з королем (за «царську честь»); «...гетьмана ж Б. Хмельницького і все військо Запорізьке <...> з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих божих церков» [10, с. 648]. М. Грушевський наголошує на тому, що все було «поставлено <...>, по давнім звичаям, на релігійний ґрунт...» [6, с. 292]; «...гетьман і його однодумці старанно підчеркували релігійний мотив боротьби з польським клерикальним магнатством. Інтереси козацької верстви маскувались інтересами всіх православних <...> України і Білоруси, Московщини і Балканських країв» [7, с. 466]. Щоправда, московські владоможці й не приховували першопричини ухвали: «...щоб не допустити їх [козаків] в підданство турецькому султанові або кримському ханові...» [7, с. 648].

М. Грушевський лаконічно розкриває політичний сенс ухвали Земського собору 1(11) жовтня 1653 року: «Формула «велїл их принять под свою государеву высокую руку» означала переведення до присяги цареві гетьмана і війська і надання їм інвеститури від московського царя замість тої що гетьман і військо мали досі від польського короля (і від турецького султана останніми часами!)» [7, с. 649].

«Запорозьку посилку» (царське посольство до Війська Запорозького) було відправлено якнайшвидше – 19 жовтня; грамоту гетьманові й секретний наказ надано навздогін, наступного дня, а «інвеституру» (клейноди) – ще пізніше¹⁴. «Завданням було, – коментує вчений, – привести до присяги гетьмана, військо, духовенство і городи, а в подробицях <...> все полишалось розсудові послів...» [7, с. 649]. Через тиждень – призначено воєвод у Київ (боярина, князя Ф. Куракіна та боярина, князя Ф. Волконського); 2 листопада (н. с.)

¹⁴ Склад посольства: очільник – ближній боярин Василь Бутурлін («намісник тверський»); Іван Олфер'єв («намісник муромський») – окольничий; думний дяк Ларіон Лопухин; 9 стольників; 3 стряпчих; 7 дворян; 11 піддячих; стрілецький голова Артамон Матвєєв із двома сотнями стрільців [7, с. 649].

1653 року Московія офіційно оголосила війну Речі Посполитій.

Остання поспішила замиритися з Ханатом. М. Грушевський виокремлює такі чинники кримсько-польського компромісу 5(15) грудня 1653 року: «...ханові треба було утримати в можливій рівновазі Польщу і Україну, тим більше що українсько-московське порозуміння не лишалось для нього секретом» [7, с. 701]. До того ж цього жадав турецький диван. Позаяк Кам'янецька угода – усна домовленість, зміст її «можна собі уявити тільки приблизно...» [7, с. 711]. На основі повідомлень сучасників, учений висновує: «...основою порозуміння хана з королем було відновлення Зборівського трактату» [7, с. 713–714], формальним поручителем якого був Іслам-Гірей III^{15,16}.

М. Грушевський звертає увагу на специфіку поведінки Б. Хмельницького після Кам'янця порівняно з його діями після Зборова. По-перше, різке відмежування від угоди 5 (15) грудня 1653 року. За зізнанням гетьмана, «з королем і з Ляхами у нього ніяких переговорів <...> не було, порозумівався з королем кримський хан...» [7, с. 697]. По-друге, «в 1653 р. Хмельницький і його військо досить старанно відмежувались від татарської облави на українську людність, санкціонованої королем і сенатом Річипосполитою» [7, с. 716]. Тобто Богдан уповні засвоїв гіркі уроки 1649 року.

У тлумаченні М. Грушевського, воєнно-політичні наслідки Жванецької кампанії (попри заяви козацьких очільників) залишалися контраверсійними. По-перше, вчений вважає ймовірним, що, «при крайній перфідності Яна-Казимирового договору і чисто орієнтальній безоглядності в таких справах двору гетьманського, <...> яесь тайне порозуміння у гетьмана з королем <...> сталось» [7, с. 718]. По-друге, дослідник припускає збереження контактів гетьмана з ханом хоч би й для того, аби «не допустити <...> польсько-татарського союзу проти

¹⁵ На думку В. Горобця, Кам'янецька угода «лише в деяких своїх положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р., а натомість ігнорувала питання збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборони для стацій коронним військам на Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. Угода передбачала негайну окупацію козацької України польськими військами, повернення туди шляхти і, відповідно, поновлення старих повинностей селян і міщан» [2, с. 759].

¹⁶ В. Смолій і В. Степанков вважають, що Кам'янецька угода не передбачала відновлення Зборівського договору, «оскільки обидві сторони зуміли знайти компромісні рішення без надання автономії козацькій Україні» [25, с. 350]. Натомість Я. Качмарчик вважає, що суть Кам'янецької угоди 5 (15) грудня 1653 року «полягала в підтвердженні Річчю Посполитою зборівських умов. Це стосувалося як <...> польсько-татарського трактату, так і „Декларації милості Й. К. М. шляхетному гетьманові і Військові Запорізькому”» [20, с. 249].

Козаччини і побору ясиру з козацької території» [7, с. 718]. По-третє, «ні Хмельницький ні Виговський <...>, – уже категорично стверджує історик, – зовсім не думали про розрив з ханом <...>. Поки Москва не була випробувана в ролі союзника-протектора, було б абсурдом відпихати від себе старого союзника...» [7, с. 720].

Загалом же «1653 рік, – за оцінкою вченого, – був одним з найбільш похмурих на небозводі сеї кампанії, й інтервенція Москви була незвичайно потрібна, щоб переплисти се Mare Tene-Gratum (море мряки)» [8, с. 1495]. А тому «цілком байду же сипали вони обіцянками, аби тільки прискорити московську інтервенцію – зовсім не журачися тим, як то прийшлося би здійснювати ці обіцянки на практиці» [8, с. 1495].

Відтак московська карта, котра «була тільки одною з карт в його [Богдана] зручній і скомплікованій політичній грі» [18, с. 485], стала на цьому етапі Національної революції визначальною й «доленосною», започаткувавши відлік «пропащого часу» (за М. Драгомановим) для українців під Московським царством¹⁷.

31 грудня 1653 року (10 січня 1654 року), саме тоді, коли «Москва виповідала війну Польщі, віздила до Переяслава надзвичайна московська місія – Бутурлін, Алферьев, Лопухин для полагодження „великого земського діла“...» [7, с. 728].

М. Грушевський наголошує на винятковій цінності для дослідника текстів «церемоніальних промов» і «присяжних записів». Для Московії процедура й тексти мали величезне значення, адже йшлося про «об'єднання під рукою <...> царя всіх володінь старої Руської, Київської системи – спадщини Володимир Великого <...>. Політична гадка московських політиків напружено працювала, силкуючися вложити в ці тексти промов і присяг далекосяглий зміст, котрий потім можна б було як найповніш використати в інтересах московської політики» [7, с. 729].

6 (16) січня до Переяслава прибув гетьман, а 7 (17) січня – генеральний писар. За підрахунками вченого, «в актах 8 (18) січня брало участь від війська коло 200 – коло 100 сотників, коло 100 ріжної старшини і козаків від полків – небогато...» [7, с. 736; також 14, с. 404]¹⁸.

¹⁷ В. Горобець переконаний, що «за тих умов, які склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя ставало чи не єдиним шляхом виходу зі скрутного становища» [2, с. 760].

¹⁸ В. Смолій і В. Степанков, беручи до уваги підрахунки М. Грушевського, стверджують, що Переяславська рада не була «всукраїнською» (за територіальним представництвом) і «всенародною» (за соціально-становою репрезентативністю) [25, с. 367]. На їхню думку, «формальне рішення приймалося розширеною козацькою радою, оскільки в ній дозволялося брати участь усім присутнім на той час в Переяславі...» [25, с. 358].

У неділю, 8 (18) січня, вранці відбулася таємна нарада в гетьмана з полковниками, суддями та військовими осавулами, котра дала згоду на прийняття царської протекції. О другій годині дня – рада на майдані [7, с. 736–737]. Опісля – до «збірні», де В. Бутурлін передав царську грамоту гетьманові та Війську Запорозькому. А потім – знаковий інцидент у соборній церкві Переяслава, викликаний відмовою В. Бутурліна присягнути за царя, «що він государ, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить, хто був шляхтич, козак або міщанин і взагалі в яким будь стані до сього часу був і маєтности мав, щоб так був і далі...» [7, с. 739; також 13, с. 9; 14, с. 404]. У розгляді інциденту вчений відзначає присутнє: «...тут стрінулось два політичних світогляди: козацький – по-теперішньому <...> конституційний і московський автократичний» [18, с. 481; 5, с. 238]¹⁹.

Незгода В. Бутурліна вмотивувалася самодержавством царя, котрому піддані присягають, а навпаки ніколи не буває [5, с. 239; 12, с. 188; 6, с. 294]. Б. Хмельницький опинився перед дилемою: розрив з Олексієм Михайловичем і війна з антиукраїнською коаліцією або ж – одностороння присяга України з подальшим юридичним оформленням взаємин із Московією. Козацька еліта обрала другий варіант. М. Грушевський убачає в цій поступливості як тиск неприхильних обставин, так і «вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Вирішивши в державі без ексекутивної власті, де закон і суд не мав сили, особливо, «яко на Україні», <...> старшина привикла легковажити <...> правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини <...>, і се <...> перенесла в нові відносини з державою <...> іншого типу, з сильною ексекутивною, з дріб'язковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини» [18, с. 481].

Історик, аналізуючи реляції московських послів, виокремлює засадниче: визнання всенародного характеру гетьманської влади та репрезентативності козацької верстви (надаючи протекцію гетьманові та козацтву, цар приймав увесь край); дії царя легітимні, бо – в інтересах «єдиної праведної православної релігії, в обороні котрої <...> повстало козацтво, <...> покликано до помочі, як зверхника <...> московського царя» [7, с. 751]²⁰.

¹⁹ С. Плохій уважає, що інцидент у соборній церкві Переяслава засвідчив декларативну «єдність обох сторін на основі спільної релігійної традиції, з одного боку, а з іншого – різне сприйняття характеру єдності на правовому рівні...» [24, с. 779–780].

²⁰ С. Плохій уважає, що український «офіційний (з особливими наголосами на православній єдності) погляд на угоду був продуктом, виготовленим переважно „на експорт“, і лиш „ситуативно“ вживався гетьманською адміні-

М. Грушевський, характеризує стратегію поведінки Москви на переговорах у Переяславі, вказує на такі складники: «...традицію попередньої, польської державності <...> старалася <...> ослабити або й розірвати. Підчеркувала, що король цареві не приклад, як невірний і обмежений конституційний монарх („не самодержець“), так само польські порядки – не пара новим порядкам під московською зверхністю»; над «Військом Запорозьким» «хотіла мати як найбільше свобідну руку <...> в дальшим порядкуванні українських справ» [7, с. 751].

Учений, переймаючись відсутністю українських документів про перебіг переговорів у Переяславі, висловлює сумнів стосовно правдивості московських звідомлень (Бутурлін і його товариші запобігали перед царем). Контраверсійними, на думку історика, залишаються такі питання: «...чи справді переяславський договір обійшовся без присяги з московської сторони...»; «...чи був момент договору в Переяславських переговорах, чи скінчилось на повній капітуляції української сторони...?»; «Чи була кінець кінцем переяславська умова, договір, чи були тільки переговори, котрими московські послы в останнім результаті „одговорили“ <...> гетьмана і військо від яких небудь умов і звели все в річище чолобиття цареві...?» [7, с. 752].

Відповідаючи на сформульовані запитання, дослідник проводить аналогію між Зборівською 1649-го та українсько-московською 1654 року угодами. Нагадує, що під Зборовом козаки ставили умову у формі петиції до Яна II Казимира; натомість отримали відповідь у формі «деклярації ласки на пункти прошення війська Запорозького». «На сій підставі, – коментує М. Грушевський, – польські політики дозволяли собі говорити <...>, що Зборівського договору ніколи й не було – був тільки акт королівської ласки, вчинений на проханне кримського хана, а з Хмельницьким, як своїм підданим, король не входив і не міг входити в ніякі договори. Але фактично вся Польща й інші, заграничні політики знали, що з Хмельницьким був договір...» [7, с. 756]. Історик, згадуючи зборівські перетрактації 1649 року, висновує: «Подібно із переговорами 1654 р. Дарма, що вони велися після того як українська сторона вже зложила присягу, і згідно вимогам Москви прибиралися в форму „чолобить“ цареві, – і українська, і московська сторона дивились на них як на договір, двустороннє

страцією. <...> Саме через зазначену „ситуативність“ православної риторики Хмельницького, спрямованої до Москви, в його політиці мирно вживалися і кинутий ним <...> заклик до царя створити всесвітню православну монархію, і його постава в Переяславі, де Хмельницький вимагав присяги від імені царя...» [24, с. 789–790].

порозуміннє, почате в Переяславі на присязі, продовжено в пізніших переяславських переговорах, завершене московськими резолюціями, прийнятими українською стороною лише постільки, поскільки вони відповідали її пропозиціям» [7, с. 756]²¹.

М. Грушевський, розшифровуючи сутність переяславських перемовин, говорить: «Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить інакше, як тільки в формі договору. <...> Те що мало бути в Переяславі в січні 1654 р. московське правительство так і представляло собі як умову <...>. І гетьман <...> те що було в Переяславі 8 січня <...>, теж називав „трактатами“, і посилаючися на дані там царським іменем обіцянки допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевнення вільностей українських, яке було вже приобіцяно українській стороні перед її присягою» [7, с. 756–757; також див. 13, с. 17].

Для поціновування рівня державницького мислення тодішньої козацько-старшинсько-шляхетської еліти вельми важливо співвіднести її вимоги-клопотання з реальним політико-правовим статусом «Війська Запорозького» на час укладання українсько-московського договору. «Фактично від 1648 року Україна, – стверджує М. Грушевський, – користалася всіма функціями самостійної держави <...>. Зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя – сього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики – хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих „отчин“ – спадщини великого Володимира» [7, с. 757].

Учений, аналізуючи звідомлення В. Бутурліна, вказує на характеристичний московський аргумент взяття України «під високу государеву руку» – «забезпеченне від утиску православної віри» [7, с. 757]. Натомість гетьман педалює на сакраментальній формулі «непорушимості вільностей українських!». «В данім випадку, – пояснює дослідник, – вона означила <...> захованне всього політичного і соціально-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя...» [7, с. 757]²².

²¹ О. Апанович підкреслює, що «не існувало ні Переяславської угоди, ні переяславського договору 1654 р. Відбулася <...> малочисельна Переяславська рада, яка носила репрезентативний, декларативний характер» [1, с. 17].

²² В. Кравченко вважає, що «козацька адміністрація <...> в ідейному обґрунтуванні російської протекції робила наголос на двох взаємовиключних поняттях – православної релігійній спільності та юридично обґрунтованому

Не домігшись взаємоприсяги, свою «підданську присягу гетьман і військо зложили на певних умовах, на виразні запевнення царських уповноважених – <...> се був цілком виразний договір <...>. Тому гетьман з старшиною й уважали сі переяславські переговори основним моментом в процесі усталення нових відносин: їх пізніше пункти і царські резолюції тільки розвивали і конкретизували <...>. Тому <...> справді можна весь сей складний договірний процес <...> означати назвою „Переяславської умови”, чи „договору”» [7, с. 758]. І все ж М. Грушевський визнає, що, попри неодноразові спроби, «тільки дуже рішучого запевнення „слова царського” добився в Переяславі гетьман» [7, с. 759], «формальної присяги з московської сторони таки не було» [13, с. 10]. Так само відмовив В. Бутурлін у писаній декларації²³.

Чи стривожила, збентежила непоступливість, упертість московитів гетьманський осередок? Чи відчув він подих абсолютизму? Чи усвідомив, що «вступив у цілком новий політичний світ», де мало важитиме «політичний і дипломатичний досвід, здобутий в <...> анархічній єзуїтсько-шляхетській республіці...»? Чи не легковажили «північними варварами», переоцінивши свою хитрість людей «західної культури»? На думку М. Грушевського, козацькі провідники «мало значіння надавали таким зверхнім формам, а поклалися на те, що реальні взаємини сил і обставин визначають фактичні взаємовідносини» [7, с. 759] України і Московії.

Учений закидає Б. Хмельницькому «необережність» у розмовах із московитами в Переяславі, небезпечні «аванси», надані для майбутніх узасмин: «...дають обіцянки і навіть присяги, цілком не задумуючись над їх виконанням, і дискредитують себе на кожному кроці» [8, с. 1498]; «Хмельницький <...>, очевидно, не думав зовсім

принципі станових прав і свобод, успадкованих, відповідно, з часів Київської Русі та епохи Речі Посполитої» [21, с. 465]. Тобто у світогляді та практиці козацької еліти поєднувалися візантійська та західна традиції політичної культури. Візантійська – запрограмовувала історико-політичну єдність «всього православного східного слов'янства на чолі з царем-самодержцем і передбачала визнання патримоніальних прав останнього на всі давньоруські, а в подальшій перспективі – візантійські володіння». Західні традиції «ґрунтувалися на договірному характері взаємин монарха з підданими, чітко окреслюючи права та свободи соціальних станів-корпорацій» [21, с. 465].

²³ В. Смолій і В. Степанков схилиються до думки, «що хоча в Переяславі договору як такого не було підписано, все ж по суті Переяславський акт <...> виступав договором, оскільки кожна із сторін брала на себе певні зобов'язання, а його специфіка полягала у тому, що спочатку одна сторона (український уряд) в усній формі заявила про визнання свого підданства другій (російському урядові), в чому й присягнула за усної обіцянки визнати її права, які пізніше були оформлені другою стороною у формі „пожалування”» [25, с. 358].

про якісь тривкі зв'язки з Московією, а хотів лише досягнути моментальну ціль – втягнути Москву в війну з Польщею» [5, с. 238], «и для достижения ее он не находил нужным считаться с обещаниями и заглядывать в далекое будущее» [12, с. 188]. Історик вважає, що гетьман не вповні усвідомлював «елементи внутрішньої слабости свого режиму на Україні і всі небезпечні можливості, які тепер могли виникнути на ґрунті тіснішого зближення з Московією і її протекторату» [7, с. 759]; не враховував зміцнення Царства за ослаблення Гетьманщини протягом останніх п'яти років. Натомість царські «политики, – підкреслює дослідник, – схватились за заявление Хмельницкого, неосторожно сделанное им в том смысле, что московское правительство должно утвердить сословные привилегии казачества, шляхты и православного духовенства, а в остальном может править Украиной, заняв место правительства польского» [12, с. 188–189].

Розглядаючи національну минувшину у європейському контексті, М. Грушевський указує на незреалізовану альтернативу: «...весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, колиб Україна ввійшла в політичну унію з Московією в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятім ним ділі, здатною бути опозицією Москві <...> і не дати собі зіпхнути на становище провінції» [7, с. 760]. Учений підкреслює зумисність, підступність царських політиків, які «дали поборюкатись українській козащині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення <...> аби вийти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козащину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного – котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, „холопа”» [7, с. 760].

М. Грушевський, аналізуючи переяславські перемовини, підмічає «епізодичність», «припадковість», другорядність обговорюваних питань, які мали б вирішуватися гетьманською владою, та чомусь передбачалася санкція московської. Все це – «незмінно принижуючи авторитет гетьмана як зверхника української держави» [7, с. 765].

Учений із жалем констатує: «...старшина не знайшлася в ситуації і не була на висоті в сих переговорах <...>. Вона не витримувала ролі правителів України, хоч би козацької тільки <...>. Не зіставалася на рівні всенародної репрезентації, хоча часом і маркувала таке значінне козацького війська як політичного поняття тотожного з цілою країною» [7, с. 765]. Вона не повинна була б допускати ніяких безпосередніх утручань московських урядовців між собою, як адміністрацією (не лише військовою кастою) краю та його людністю; мала би «все перепускати через свій політичний

осередок...» [7, с. 765]. Натомість козацька старшина «в переговорах 1654 р. ще виступає з сильно зазначеним характером верстви» [18, с. 483]²⁴.

М. Грушевський подає глибоке прочитання політично наївної, догідливої поведінки новопосталої української еліти. Козацтво «відпольщилось» політично, та натомість знайшло собі нового пана – московського царя. «Варшавське правительство, – пояснює вчений, – давніше регулювало відносини козацької верстви до інших верств і станів, означало становище козацького війська, правило через своїх урядників справами загальної адміністрації, збирало доходи на <...> державні потреби <...> – тепер ся роль буде належати московському урядові» [7, с. 765–766]. У процесі революції старшина не спромоглася абсолютно виключити королівський уряд від адміністративних компетенцій у землях гетьманської юрисдикції. Сприймавши московський протекторат, «вона <...> не знаходила мотивів для того, щоб відмовити московському урядові того, що <...> признавала польському...» [7, с. 765–766]²⁵.

Революційна практика перетворила старшину в державне керівництво («...військові урядники фактично зайняли місця функціонерів королівських, панських і церковних-р.-католицьких, перебрали їх функції, обернули доходи до військового скарбу і т. д.») [7, с. 766], але колишня передреволюційна конституція Речі Посполитої диктувала «православному лицарству» прогнозовану поведінку²⁶.

²⁴ В. Горобець вважає, що Богдан Хмельницький не вповні уявляв характер союзницьких відносин із Московією. Попереднього дипломатичного досвіду гетьманові «було <...> замало для вирішення принципово нових завдань. Саме тому <...> на переговорах, у Переяславі <...> гетьман і старшина <...> порушили чимало таких питань, які були рудиментами політики козацького автономізму, не відповідали потребам того часу, а тому не лише стали зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем» [2, с. 762].

²⁵ В. Кравченко наголошує на заувазі М. Грушевського про нездатність гетьманського уряду «забезпечити за собою роль єдиного репрезентанта суспільства, дозволивши зробити рівноправним учасником переговорного процесу міщанство» [21, с. 465].

²⁶ О. Ясь акцентує на впевненості М. Грушевського, що саме станова обмеженість політичних поглядів гетьмана апріорно зумовлювала відповідну соціальну локалізацію договірних статей; указує на соціально-психологічний вимір Переяслава в баченні М. Грушевського (вважає «такий підхід дослідника до аналізу передумов та наслідків Переяславської злуки <...> цілковою новацією для свого часу...» [29, с. 551]); підкреслює, що узалежненість, згідно зі статтями, інших станів від Москви, «була наріжнем каменем, на який спирався московський наступ на Гетьманщину» [29, с. 552].

М. Грушевський, характеризуючи поведінку козацької старшини в переяславських перемовинах, із сумом констатує: «Одні йдуть в <...> уступках з своєї державної позиції далі, другі більш обережні <...>. Але не видно, щоб знайшовсь хоч один, який би крикнув: Стій! по сей дуб миля! тут межа української державності! В свідомості правлячої верстви ся державність, видко, ще не глибоко сиділа...» [7, с. 766].

Як же «фактично відбувся сей перехід козацької України під московський протекторат» [7, с. 767]? Упродовж січня-лютого московити побували майже «в 200 містах і містечках, привели до присяги і списали на йменні реєстри 2 тис. старшини, 63 тис. козаків, 64 тис. міщанської людности, і наробили <...> переполюху...» [7, с. 776]. Брутальність, погорда московських дворян, їхнє невігластво вражали; перепис у поєднанні з присягою лякав...

Позаяк протектор відмовився «зафіксувати загальну формулу ненарушимости українських прав, вільностей і володінь» [7, с. 784] (негативна відповідь В. Бутурліна), гетьман і старшина впродовж січня-лютого 1654 року працювали над розробкою проекту договору (козацька петиція у 23-х пунктах, яка була подана адресатам 14 (24) березня; оригінал не зберігся, а тільки московська копія, з дописаними дяком царськими резолюціями до деяких статей) [7, с. 785]²⁷.

М. Грушевський, скрупульозно аналізуючи козацьку чолобитну, відзначає її безсистемність. Пояснює це тим, що документ зазнав «ріжних перерібок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі ріжні погляди, настрої і течії в війську» [7, с. 789].

П'ять пунктів клопотання (1-й – козацькі, 3-й – шляхетські, 4-й – міщанські привілеї; 7-й – маєткові права козацтва; 13-й – непорушність прав і надань духовного та мирського станів) «становлять, – на гадку вченого, – основу петиції, можливо її перший начерк. Він <...> розвивав переяславську умову в тіснішій значінню» [7, с. 789]. Два пункти мали конституційний характер: «...право вільного вибору гетьмана військом (п. 6) і право гетьмана вести заграничні дипломатичні зносини (п. 14)», в пунктах 14–17 «ясно відчувається <...> напрям:

²⁷ М. Грушевський шкодує, що «оригіналів обох козацьких декларацій [від 14 і 21 березня, с. с.] досі не опубліковано – першу видано в московському перекладі, з актів старого Посольського приказу, другу <...> тільки в московській переробці – чорновику (брульоні), вироблені <...> Алмазом Івановим <...>. З брульону видно, що дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі „статті“ були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і різними листами до гетьмана, 27 березня...» [13, с. 11].

зробити з України замкнене державне тіло, васальну державу під протекторатом московського царя, закриту для всяких вміщань московського уряду та його агентів до внутрішніх українських справ» [7, с. 790].

Поряд із суттєвими статтями – однозначно другорядні, зайві, що були «архаїчним пережитком колишніх „ординацій війська Запорізького”. Відтак <...> перейшли до Зборівського трактату, <...> примішалися і до переговорів старшини з Москвою» [7, с. 789] (це – пункти 2, 5, 8, 9, 10, 11, 12; 21 і 23 – мабуть, додані пізніше).

Але чому ж у петиції залишилися поруч і вимоги державного характеру, і «дрібні виторгування для війська, для старшини ріжних мало-важних уступок з будучого московського режиму, що має <...> вийти <...> у всі подробиці місцевих відносин» [7, с. 790–791]? На думку дослідника, конформізм козацького генералітету зумовлювався або ж його нерішучістю, непослідовністю, або ж відсутністю підтримки у впливовій частини своєї верстви, котра не бажала сваритися з Москвою (імовірно, сподівалася, що реально царський «уряд своїх централістичних, окупаційних плянів здійснити не зможе, отже нема чого утрудняти відносини даного моменту задля фікцій, які однаково не здійсняться?») [7, с. 790].

М. Грушевський закидає козацтву, що, «взявши <...> в свою опіку інші верстви, <...> поминуло тільки „свою праву руку” – селянство, „поспільство”: воно зіставлялось при давніших обов’язках, змінивши лише „власника»» [18, с. 483]. Тобто «поводирі козаччини, – підсумовує дослідник, – не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції» [18, с. 483].

Насамкінець учений висновує, що «статті були складені поспіхом, без розважливого вивчення справи, тому численні питання залишилися без відповіді» [17, с. 320], узагалі, «петиції не заключали в себе никакой продуманной программы <...>, многое вошло сюда просто по традиции из договоров с польским правительством» [12, с. 189]. Історик уважає, що петиції не вповні відображали політичні устремління старшини, позаяк «не договаривали до конца очень многого, чтобы не расстраивать только что налаживавшихся отношений» [12, с. 190].

17 (27) лютого складено козацьку петицію до царя (23 пункти); 20 лютого (2 березня) – депутація в дорозі. Суттєво, що, крім «Прошення», українські посли привезли дві грамоти: одна – від гетьмана, друга – рекомендувала цареві уповноважених від городян Переяслава (себто громада міста не визнавала «свого підрядного становища» стосовно війська). На думку вченого, в основі «переяславського прецеденту» – польське державне право, згідно з

яким «Запорозьке військо і котра небудь громада міського права були <...> підпорядковані королеві в двох ріжних вертикалях. Тепер місце короля займав цар в ролі верховної влади...» Знаково, що московити, котрі заперечували польську державну традицію, вхопилися за допущений гетьманом прорахунок – «звертання українських громад безпосереднє за підтвердженням своїх прав і привілеїв, ще перше ніж були уставлені взаємовідносини <...> України в цілості до її нового протектора» [7, с. 794–795].

У міжчасі царські вповноважені в Києві отримали монаршу інструкцію про засади «воєводського правління на Україні». Інструкція – доволі характеристична, позаяк визначала обов’язки воєвод у Гетьманщині: «...по-перше – комендантів київської кріпости і московської залоги, по-друге – охорони київської околиці (уїзду) і порядкуваннє певних справ, в її межах, і по-третє – функції представництва московського уряду в розмірах всеукраїнських (козацької чи „черкаської” території): пильнування безпечности, українсько-польських і українсько-татарських відносин, і взагалі московських інтересів на Україні» [7, с. 798]. Таємно воєводи доручалося розвідати про колишні королівщини, володіння католицької церкви, шляхти задля подальшого оподаткування та збагачення казни. Та первісно воєводи в своїх діях не були безконтрольними, ба більше, повсякчас (не завжди успішно) зверталися за підмогою до гетьмана.

Між тим козацька депутація прибула до Москви 12 (22) березня; наступного дня відбулася усна нарада українських і московських послів. Учений, аналізуючи записи московських дяків, акцентує на намаганні козацьких дипломатів «якось відкараскатися або до найменших розмірів звести институт <...> воєвод <...> і повернути до необмеженого гетьмансько-військового правління» [7, с. 803].

14 (24) березня бояри отримали петицію на 23 пункти, із гетьманським підписом і печаткою Війська Запорозького. У висліді нарад, обговорень у думі з’явилися резолюції царя та бояр на гетьманське звернення. Були вони загалом позитивні, проте відхилялося побажання Б. Хмельницького доручити збір обумовленої данини до царської скарбниці українським урядовцям і право вільних дипломатичних зносин (натомість – «А з турецьким султаном і польським королем без царського указу зносин не мати» [7, с. 809]); невирішеним залишилося питання про платню козацькому війську.

19 (29) березня козацькі посли мали прощальну аудієнцію в Олексія Михайловича, вислухали промову думного дяка Алмаза Іванова – найосвіченішої державної особи в Московії [7, с. 810]. По сій промові – царська грамота послам, обід у патрі-

арха; «конференція з боярами, що обявили їм на їх статті государев указ» [7, с. 811].

М. Грушевський стверджує, що на основі переговорів бояри підготували власну редакцію статей: «...виключивши те, що могло бути означене окремими жалувальними грамотами, дяки звели зміст козацьких петицій в 11 пунктах <...>. Пропущено <...> і деякі особливо дражливі пункти <...> (про вибори гетьмана, про воєводів і їх відносини до місцевого правління). На всі інші пункти дано царські резолюції...» [7, с. 812].

Михайло Грушевський скептично-саркастично висловлюється про «сі славні «Статті Богдана Хмельницького»; називає їх хаотичними, непродуманими, «політичними гадками»; «тимчасовою канцелярською одпискою», відмовляє їм у конституційності. Учений підкреслює, що «вони не заховалися для нас в оригіналі, а тільки в московським чорновику, що лежить в актах посольського приказу разом з чорновиками царських жалувальних грамот 27 с. березня» [7, с. 812]. Дослідник переконаний, що статті в 11-ти пунктах не відповідають гетьманській петиції: «...се московська перерібка матеріалу, зроблена в зв'язку з виготовленням жалувальних грамот...» [7, с. 813].

Історик полемізує з російським дослідником Карповим, який останньою офіційною редакцією вважав ті статті, що були оприлюднені при обранні гетьманом Ю. Хмельницького в жовтні 1659 року (свого часу «затаєні» Богданом). Натомість М. Грушевський переконаний, що 14 пунктів «Переяслава-2» – фальсифікат, «вони не могли бути зроблені в березні 1654 р. Життя їх висунуло пізніше, і накинути їх старшині і війську московським політикам удалося тільки після упадку Виговського» [7, с. 813]²⁸.

Учений наполягає, що 11 статей «були передані послам на виїзді разом з жалувальними грамотами; самостійної дати не мали, і їх властиво треба назвати статтями 27 березня – як датовані жалувальні грамоти: днем фактичного, а не етикетального відпуску послів...» [7, с. 819].

М. Грушевський характеризує царські документи, котрі регламентували політико-правове становище Козацької держави в спілці з Московією.

Аналізуючи привілей Війську Запорозькому, вчений підсумовує: «...у вступній частині <...> зісталась ще ся ідея, що військо репрезентує всі верстви України <...>, але у головній частині <...> уряд налагоджує тільки справи військової верстви...» [7, с. 824]. Шляхетський привілей – незре-

алізований, та вже видання його мало принципове значення. Дослідник акцентує на тому, «що шляхта тут явно не зараховується до війська Запорозького, ані не стоїть під його владою: військо Запорозьке і шляхетська верства входять в поняття Малої Росії як складові частини, одна від одної незалежні» [7, с. 825]. Військо (його адміністрація) клопочеться про права шляхетства не як його протектор, а посередник між царем і «Малою Росією». Тому й вагалися С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря: де їм корисніше числитися (шляхта перебувала в присуді білгородського воєводи) [7, с. 826]. Привілей митрополитові та київському духовенству – затримано (хай упертий Сильвестр Косів сам уклінно прибуде до Москви). Інші привілеї – маєткового призначення. Окрім них – грамоти до Хмельницького, до митрополита; офіційне повідомлення про війну з Річчю Посполитою та участь у ній козацького контингенту [7, с. 828–829].

На той час до царя прибули гінці з Чигирина, що передали листи від старшини, гетьмана, генерального писаря; переслані універсали Яна II Казимира та Я. Радзивілла до української людності (заклики до повернення в лоно Речі Посполитої) [7, с. 835–837]. Тобто Б. Хмельницький та І. Виговський, покладаючись на запевнення В. Бутурліна в Переяславі, нагадували Олексійові Михайловичу, що той «мусить примножити вільности всякого стану людей і не допустити ніякої „досади“ з боку своїх воєводів і зборщиків» [7, с. 837]. Інакше маси відвернуться від гетьмана і царя, підуть до короля.

Цар уважно поставився до гетьманської перестороги (надіслано 10 грамот від 12 (22) квітня), проте «допустив тільки як тимчасовий стан ту державну незалежність і фактичну повноту влади гетьмана, що виробилася в часі війни, і не схотів зріктися вже здобутої позиції – московських воєвод в Києві...» [7, с. 837].

Раніше (зокрема у процесі переяславських перемовин) для Москви право козацтва представляти всі стани України було беззаперечним. Підґрунтя цього переконання – в ототожненні «руського» народу з православ'ям, із територією замешкання. «Коли козаки підняли боротьбу за стару віру, – роз'яснює М. Грушевський, – ясно, що вони вели боротьбу в інтересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. Вони вирвали сю землю з-під власті невірних латинників, вони „відвоювали“ сю землю від польських королевят – тим самим вони стали його панами, правом завоювання» [7, с. 842]. Москва – щиро чи удавано, догідно для себе – розглядала українсько-польську боротьбу як релігійну (пам'ятаємо, що й Б. Хмельницький «захист православ'я» висував як головний аргумент долучення до неї). Відтак В. Бутурлін і його товариші не вважали за потріб-

²⁸ М. Грушевський подає зміст 11-ти пунктів як у чернетковому варіанті, так і у власному перекладі [7, с. 814–819]; датує статті 27 березня (с. с.) – днем фактичного відпусчення послів.

не, хоч би про людське око, скликати якесь зібрання представників різних станів України (щось на кшталт земських соборів Московії). Для московитів раз «гетьман з старшиною присягали, значить мусіли присягти всі, інакше се був би бунт против козацької влади і козацького права» [7, с. 843].

Учений закидає новопосталій національній еліті її заикленість на обстоюванні «старовинних прав і вольностей» козацтва, тоді як треба було вже в Переяславі «забезпечити правно свою козацьку гегемонію, патронат і зверхність <...> над іншими верствами України...» [7, с. 843]. Адже, по-перше, «козацька Україна рішуче відгороджувалася від Польщі і відкривала свою границю Московії», котра мала інші політичні устої. По-друге, «козаччина <...> відслужила своє <...> в справі <...> визволення і оборони <...> [Наддніпрянської Русі], і як кожний висулений, коли не подбав про своє забезпечення, мусив наново доказувати своє право на існування» [7, с. 843]. Інші верстви вже не потребували її патронату; понад те, в іпостасі патронеси виступала Московія, за допомогою котрої деякі стани «підіймалися <...> витягти з-під сих молодців [козаків] дещо, що вони присіли...» [7, с. 843].

Учений називає іронією долі те, «що поставивши Московії як умову <...> послуху їй і служби – підтвердження стародавніх прав, вольностей, свобод і дїбр всякого стану, козацька старшина бачила себе зобов'язаною клопотатися перед московським урядом за ті стани і організації...» [7, с. 843–844]. Переяславський, київський, ніжинський і чернігівський магістрати вже під час запряження отримали згоду В. Бутурліна на підтвердження своїх гідностей. Але «в системі <...> прав і привілеїв, що мали надаватися на царське затвердження за рекомендацією козаччини, – наголошує М. Грушевський, – в тім <...> світі, опертій на традиціях XV–XVI і ще старших століть, не було місця для козацького режиму...» [7, с. 844]. Лише через декілька десятків літ козаччина «не стільки виробила собі місце в суспільній ерархії, скільки зайняла порожнє місце шляхетської верстви, поглинувши її наявні елементи і ототожнившись з нею в ретроспективній перспективі» [7, с. 844].

У взаєминах із царським урядом козацтво завжди бачилося інородним тілом, з інтересами якого наразі рахувалися. Та з надходженням до московських приказів старих грамот і привілеїв, нагромаджувався «матеріал дуже неприязний державним аспіраціям козаччини <...> і ставав <...> серйозним аргументом против <...> української держави як такої» [7, с. 844].

Первісно царські грамоти, надані на прохання гетьмана та старшини, були стримано-обережни-

ми, не передбачали втручання в козацьке урядування. Все ж уможлилювали вилучення міської громади з-під козацького правління, безпосередньо пов'язуючи з царським. Відтак «міщане надалі крім царя і його агентів уже ніяких інших панів не хочуть мати, ані їх слухати!» [7, с. 846]. Принагідно зауважимо, що така поведінка городян була не випадковою, позаяк міста безспідставно побоювалися адміністративно-фінансового тиску козацьких урядовців. М. Грушевський проводить аналогію між реакцією поспільства і городян на державно-організаційні заходи Чигирини: «...селянство тікало за кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду» [8, с. 1503].

Отже, за виїмкою козацтва, «інші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду» [18, с. 482]. Згодом це стало запорукою успіху в реалізації Царством політики «розподіляй і володарюй», позаяк уже за життя Б. Хмельницького «всякі незадоволені старшиною елементи пробували опертися на Московію» [18, с. 485]. Остання ж прагнула «расширять со временем свое непосредственное участие во внутренних отношениях Украины, превращая ее постепенно в обыкновенную провинцию Московского государства» [12, с. 190].

Завершальним кроком у затвердженні станових привілеїв була проща до Москви київського духовенства (липень 1654 року). На думку М. Грушевського, попри те, що в статтях Б. Хмельницького про залежність київської митрополії від московського патріархату не йдеться, «балачки про се таки велися» [7, с. 853]. У Московії патріарх – «другий великий государ», а тому царські політики вважали, «що коли Україна переходила під протекторат світської московської влади, вона мусить невідмінно признати також і зверхність духовної». Уже з літа 1654 року «церковний двійник» самодержця «прийняв титул патріарха Московського і всеї Великої, Малої і Білої Росії...» [7, с. 854].

Київська митрополія, фактично автономна, вповні усвідомлювала небезпеку московської церковної диктатури. Тому прагнула втримати владний «козацький осередок, щоб <...> не давав авансів коштом духовенства» [7, с. 854]. С. Косів зумів переконати Б. Хмельницького в недоцільності своєї поїздки до Москви. Понад те, не надіслав рекомендацій гетьмана до патріарха (не тільки тому, що в них останнього титуловано «зверхнішим пастирем» України, а щоб унеможливити з'яву питання про церковне підпорядкування Києва Москві) [7, с. 855–857].

28 липня (с. с) депутація, очолювана І. Гіземлем, була прийнята в царському таборі під Смоленськом. У супліках митрополита все було «покрите загальним постулятом потвердження церковного

імунітету, церковних юрисдикцій і церковних надань і свобод» [7, с. 861]. М. Грушевський вважає, що на киян чинився «сильний натиск <...>, щоб українське духовенство признало зверхність московського патріярха. Але Гізель рішучо <...> став на тім, що заховання зверхности царгородського патріярха являється першим постулятом potwierдження прав...» [7, с. 863]. Царський уряд змушений був тимчасово відступитися й «обмежитися тільки potwierдженням за духовенством тих маєтностей, котрими воно фактично володіє» [7, с. 863].

Позитивний (для Києва) вислід складних церковних переговорів зумовлювався, на думку М. Грушевського, кількома чинниками. По-перше, вчений віддає належне політико-дипломатичному хистові українського духовенства, що так твердо й мудро оберігало свою автономію («Косів, Тризна, Гізель, Сафонович, Старушик, що стояли на чолі київського духовенства <...> – се ж був цвіт тодішньої київської інтелігенції»). По-друге, посли київського митрополита «мали за собою досвід попередніх депутацій – козацької і двох міських». По-третє, «потреба рахуватися з тими частинами території і установами, що зісталися під владою Річипосполитої...». По-четверте, заступництво «начальника і повелителя нашої землі», «нашого гетьмана» (С. Косів про Б. Хмельницького) за права Київської митрополії. Водночас учений із гіркою зауважує, що «сі політики і патріоти також не могли стриматися, щоб не вмшати нового протектора, котрого так неродо приймали, до внутрішніх справ України...» [7, с. 864] (ідеться про маєткові інтереси київського духовенства).

Напрочуд глибокими, зваженими є погляди М. Грушевського на форму, історико-правове підґрунтя та політико-юридичну сутність українсько-московського трактату 1654 року²⁹.

Історик зауважує, що в сучасному сприйнятті міжнародний договір – це «конвенція, яка нормує становище двох самостійних, незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія...» [13, с. 5]. Але в ранньомодерну добу міждержавні угоди укладалися в інших формах. Козацтво послуговувалося річпосполитською практикою: у взаєминах із Короною посилялося «на вольності і права, признані їй королями, <...> в дійсності не <...> закріплені <...> сеймовими постановами чи

королівськими привілеями, а були витвором <...> козацької займанщини». Контрагент козацтва – «московське правительство, <...> в зносінах з новими підданцями царя <...> силкувався <...> прищепити їм <...> поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його – се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються, не може бути відносин рівного з рівним» [13, с. 5–6].

У баченні М. Грушевського, договір як «акт об'єднання Української держави з державою Московською» мав такі підстави: «...усна умова гетьмана і війська з царськими послами, скріплена царським словом, переказаним <...> В. Бутурліним. „Статті Б. Хмельницького”, себто домагання, поставлені військом до царського правительства, в формі петицій до царя і його резолюцій на сі петиції. Жалувана грамота царська Запорозькому Війську, в котрій коротко збиралося і затверджувалося головніше, до чого царське правительство договорилося з козацьким посольством щодо дальших відносин України і Москви» [13, с. 6]³⁰.

Із трьох складників угоди для української сторони найповажнішою була усна домовленість Б. Хмельницького з В. Бутурліним. Знаково, що, коли навесні 1657 року В. Бутурлін дорікав козацькому володареві, ніби той не дотримується московських (тобто – «березневих») статей, «гетьман доволі рішуче дав зрозуміти, що він вважає <...> [іх] обов'язковими лиш постільки, поскільки вони згідні з Переяславською умовою». Позаяк статті, «на погляд української сторони, – не розгорнули сеї умови відповідно <...> проголошені війську вони не були, зісталися в гетьманському архіві до смерті Б. Хмельницького, прочитані були тільки на раді при виборі Виговського, а в ширший ужиток увійшли в новій редакції, від часів Ю. Хмельницького, <...> як затерлася пам'ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові статті...» [13, с. 8]³¹.

М. Грушевський називає ті пункти, котрі, в розумінні козацького генералітету, порушували «Переяславську умову». По-перше, обмеження активності дипломатії Чигирини через заборону «зсилатися з турецьким султаном і польським королем, – <...> найважливішими контрагентами української політики, – без царського дозволу». По-друге, «на-

²⁹ В. Кравченко вважає, що М. Грушевський не надавав особливого значення питанню про юридичний статус українсько-російських взаємин після Переяславської угоди [21, с. 407]; високо поцінуючи загальну картину Переяславської угоди, створену М. Грушевським, усе ж стверджує, що «концепція, сформульована автором, не повною мірою відповідала потребам тогочасного етапу національного руху. Вона, як і вся народницька історіографія, була позбавлена <...> історичного оптимізму...» [21, с. 497].

³⁰ В. Горобець наголошує, що «наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання» [2, с. 760].

³¹ Т. Чухліб підкреслює, що «сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затвержені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. в Центральній-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер» [28, с. 772].

гляд за фінансовою управою України», позаяк Москва відкинула сприйнятну для українців форму – виплачувати певну суму для царської казни (взаємін за військову допомогу і царську платню козацькому війську) – запровадивши різні податки. По-третє, сумнівною залишалася автономія української церкви. По-четверте, небезпека запровадження воєводського правління «всупереч виразно заявленій позиції українського правительства, що московські урядовці на Україні не бажані» [13, с. 12].

Б. Хмельницький і старшина не рахувалися з царськими обмеженнями: «...гетьман вів зносили з усіма сторонніми державами <...>; Україною правив не допускаючи ніякої участі в тім московського правительства, збираючи всі доходи і не передаючи з них нічого до царської казни...» [13, с. 12]. Натомість Московія, ігноруючи «Переяславські трактати», посилалася на «московські статті» (насправді ж – «царські резолюції, які розминалися і з гетьманським листом, і з статтями, предложеними козацькими послами...» [13, с. 13]³².

Вагоме місце в дослідженнях історика надається з'ясуванню державно-правного характеру «Переяславської умови». Передусім М. Грушевський окреслює політичний статус Війська Запорозького на час переяславських перетрактацій: «Козацька Україна в 1648–1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сих літах в договірні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Московією» [13, с. 18]. Вона зорганізувалася під верховенством гетьмана і його найближчих помічників в управлінні – генеральної старшини й полковників [16, с. 306].

М. Грушевський застерігає від поверхової оцінки «Переяславської умови» (козацькі чолобитні, петиції, статті й у відповідь – царські резолюції – укази, жалувані грамоти); наголошує на договірному характері відносин між Україною і Московією «аж до Петра», позаяк царський уряд усі «обмеження українських прав і вольностей» проводив «не інакше, як в формі <...> договору – нехай примусового в дійсності, але обостороннього по формі, котрим обидві сторони одмінiali умову попередню» [13, с. 19]. Дослідник зауважує, що навіть Петро I після свого «Полтавського триумфу» «не важився заперечувати конституційних прав України <...>. І <...> посадовивши на шию гетьманському правлінню „Малоросійську кол-

легію», <...> заявляв гетьманові, що сій колегії „вєлено все чинить по трактату, учинєнному сь Хмельницькимь”; Катерина II, котра зліквідувала гетьманство й українсько-московську угоду, все ж згадає про неї як „уговорні пункти Б. Хмельницького” [13, с. 20]³³.

М. Грушевський акцентує на тому, що «піддаючися „під високу руку” московського царя, Україна зрікалася своєї незалежності, але заховувала виразні прикмети своєї державності...» [13, с. 22]. Учений підкреслює, що більшість повноважних дослідників визнавали це, а «розходились тільки в виводах, під яку з форм державних сполучень <...> належить Україну підвести» [13, с. 22]: унія персональна чи реальна, конфедерація, васальство-протекторат, конфедерація [7, с. 867].

Перед обґрунтуванням власної точки зору М. Грушевський розкриває присутність поглядів авторитетних російських правників на означену проблему [15, с. 17–18; 24, 25]. Принагідно відзначає, що «як російські, так і українські теоретики державного права ніколи не змогли дійти згоди у справжній суті юридичних відносин <...> за договором 1654 р.» [17, с. 320]. Покликається на професора В. Сергєєвича, цитує його: «Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві, з його потомством» [13, с. 22]. «Сергєєвич, – уточнює історик, – <...> бачить в зв'язку України з Московією персональну унію – найбільш слабку з усіх форм державних сполучень» [13, с. 22; також див. 7, с. 867; 15, с. 24].

На противагу В. Сергєєвичу інший фахівець – Н. Коркунов – стверджував, що «унія <...> – се сполучення двох зовсім незалежних держав наслідком одності особи правителя <...>. Малоросія не стояла в рівноправних відносинах до Росії; вона підлягала їй <...>. Се <...> васальна залежність, а не персональна унія» [13, с. 22–23; також 7, с. 868].

Академік М. Дьяконов відкидає дві попередні оцінки. «Васальна <...> залежність, – роз'яснює вчений, – буває там, де між володарем-сюзереном і людністю васальної держави нема безпосереднього зв'язку, між ними стоїть особа правителя-васала. Людність присягає на вірність своєму сюзеренові. Людність же Малоросії вчинила присягу (в'єру) на вічне підданство московському государеві, а гетьманові ніякої присяги не складала. І – треба б при-

³² В. Горобець вважає, що «загалом умови Переяславсько-московського договору 1654 р. не перекреслювали досягнень української еліти в царині державотворення <...>. Ратифікаційні акти царського уряду, якими утискалися прерогативи гетьманського правління, Хмельницький не допускає до оприлюднення в Україні та намагається всілякими способами уникнути виконання накинених в екстремальних умовах обмежень суверенітету» [2, с. 762–763].

³³ В. Кравченко констатує, що в зображенні М. Грушевського Переяславська угода «осмислювалася в контексті реальної політики і <...> двосторонніх взаємин <...>, в якій кожна сторона переслідувала власні <...> інтереси» [21, с. 465]; «...на Переяславську угоду історик дивився одночасно крізь призму конфлікту державних інтересів, у тому числі зовнішньополітичних, і різницю політичних культур двох народів» [21, с. 495].

знати прилучення Малоросії до Москви на основі „статей Богдана” за унію реальну» [13, с. 23; також 7, с. 868; 15, с. 24].

М. Грушевський підкреслює, що судження провідних російських спеціалістів із конституційного права різняться в зарахуванні до типу державного співжиття Війська Запорозького та Царства; натомість вони суголосні у визнанні «за Україною після її сполучення з Москвою прикмети <...> державного існування» [13, с. 23]. Лише дехто з них, зважаючи на успіх московського централізму в протистоянні з козацькою автономією аж до її ліквідації, кваліфікував «Переяславську умову» як інкорпорацію, хоч і не повну (І. Розенфельд) [15, с. 18–28], або прилучення зі збереженням автономії (Б. Нольде) [15, с. 26; 7, с. 867; також 13, с. 24]³⁴.

М. Грушевський виокремлює ті характерні риси політико-правового облаштування Війська Запорозького після укладення договору 1654 року, котрі засвідчували збереження його як держави [13, с. 24–25].

По-перше, «територія України мислиться як <...> „Черкаські городи”, відділені митними і політичними кордонами від Московського царства. Її людність стоїть під протекторатом війська <...>. Митрополит зве гетьмана „начальником і повелителем нашої землі”». По-друге, «всенародній характер гетьманської влади <...> підчеркує московська формула інвеститури гетьмана». По-третє, «устрій України ґрунтується на своїм власнім праві, забезпеченім договором з Москвою». По-четверте, «автономність українського суду – сеї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління». По-п’яте, «розподіл людности між суспільними верствами <...> [є] функцією <...> правління <...> гетьманського». По-шосте, «свого гетьмана виби-

³⁴ О. Ясь стверджує, що «переяславські сюжети, представлені в інтерпретаціях М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст., мають чимало спільного з поглядами В. Антоновича (військово-політична кон’юнктура як головна причина українсько-московської злуки, станова обмеженість договору, обстоювання автономістських прав козацтва і шляхти та ін.). Проте реконструкція М. Грушевського виглядає рельєфнішою та масштабнішою. Крім того, вона містить кілька важливих новацій: 1) вплив соціально-психологічної мотивації та політичної культури сторін на процес укладання Переяславської угоди; 2) питання про юридичне визначення договору. Остання ідея була запозичена з російської історіографії, <...> у спробах історико-правничого визначення договору вчений був українобе-режним як на ранньому етапі своєї творчості, так і пізніше» [29, с. 553–554]. Учений вважає, що «студії Б. Нольда та І. Розенфельда не минули безслідно для М. Грушевського, а стали своєрідним каталізатором для його роздумів щодо державної організації за доби Хмельниччини <...>. Отже, якщо молодий М. Грушевський наголошував на домінуючому характері автономістських змагань української старшини з перспективи станових інтересів, то у 1915 р. він віддавав належне ідеї еволюції державних устремлень...» [29, с. 559].

рає військо без усякої участі московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір». По-сьоме, «військовими силами гетьман розпоряджається вповні незалежно». По-восьме, «московського воєводу гетьман допускав тільки в Києві, як маніфестацію воєнної підтримки, <...> не хотів мати воєводів більше ніде». По-дев’яте, право закордонних зносин Чигирин. Суттєво, що царські обмеження в цій сфері ні гетьман, ні старшина не визнавали. По-десяте, козацькі можновладці «не допустили на практиці ніяких вмішань московського уряду в сферу українських фінансів...» [7, с. 867].

З огляду на фактичну повноту збереження національної державності М. Грушевський вважає «українсько-московські відносини найближчими до васальства» [7, с. 868]. На думку вченого, гетьман брав за взірець вибудовування своїх взаємин із самодержцем ті принципи, котрі панували між Оттоманською Портою і васальнозалежними від неї Кримом, Молдавією, Валахією та Трансильванією; «вихваляв ті пропозиції, які йому робив султан, і ставив їх в приклад цареві» [7, с. 868]. Понад те, Б. Хмельницький уважав поєднання московського і турецького протекторатів над Військом Запорозьким імовірним, оскільки «Порта і Московщина не стояли в ворожнечі між собою» [7, с. 868]³⁵.

Яскравим виявом полівасалітетності Б. Хмельницького було його чергове посольство до Стамбула 21 квітня (н. с.) 1654 року. Гетьманські дипломати мали запевнити, «що піддане <...> під московський протекторат не повинно нічого змінити в приязних відносинах Оттоманської Порти й її васалів до козаків, се була сумна неминучість, викликана тим, що хан не дотримав свого союзу з козаками в останній війні з Поляками: гетьман був тим змушений пошукати помочи против Польщі у московського царя. Але не вважаючи на се гетьман і військо Запорозьке хочуть далі зіставатися під зверхністю Оттоманської Порти, в союзі з ханом та іншими її васалами» [7, с. 781].

Московія за життя Б. Хмельницького позірно рахувалася з реальною державністю козацької України, проте пам’ятала, «що се були князівства Київське і Чернігівське <...> – з числа тих отчин <...>, що їх стільки вона вже збирала і перетворила в свої провінції, і так само мусить перетворити і сі» [7, с. 868].

Тож, оповідаючи про надскладну дипломатію Чигирини упродовж квітня 1654 – липня 1657 року,

³⁵ На думку В. Смолія і В. Степанкова, «гетьман <...> домагався <...> створення на основі Переяславського акта своєрідної конфедерації Російської та Української держав під скіпетром російського царя» [25, с. 363]. Учені не погоджуються з тим, «що, пішовши на угоду з Росією, він [гетьман] начебто позбавив Україну незалежності й, якби не ця його „фатальна помилка”, Україна процвітала б самостійною державою» [25, с. 365].

про розчарування гетьмана у своєму новопродбаному союзникові, М. Грушевський із розумінням ставиться до зовнішньополітичних (не завжди вдалих) акцій Б. Хмельницького. Дослідник стверджує, що не можна звинувачувати козацьких керівників, за те, «що вони в хвили, коли московські „дільці” звичним і акуратним рухом накинули їм на шию хорошу московську удавочку, конвульсивно задрігали ногами, силкуючись на шось опертись і не повиснути в повітрі – навіть з безпекою розійтись з чином присяги...» [7, с. 784]. У розумінні та практиці «козацького війська [договори підданства] не мали в'язати його свобідного розпорядження собою, і по стороннім державам <...> не перешкождали трактувати військо як самостійну політичну силу...» [15, с. 23]³⁶.

Витоки козацької полівасалітетності й суверенності – не в добі Б. Хмельницького. «Від Дмитра Вишневецького <...>, – пояснює дослідник, – у козаків закорінилося поняття, що військо козацьке може продавати свою службу кому хоче з сусідніх держав, <...> вести свою заграничну політику, не оглядаючись...» [15, с. 21].

Українсько-московський договір 1654 року був одним із «трактатів підданства» Б. Хмельницького; «для сучасників <...>, – припускає М. Грушевський, – не мав зовсім такого переломового характеру, якого надають йому ретроспективно дослідники...». Водночас «він фактично, – визнає вчений, – став вихідним моментом повільного обмеження української самостійності...» [15, с. 23–24]; «...з політичного союзу, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значіння, утворилися політичні відносини на довгі віки [18, с. 487], і зрештою набув зловісного значення для українства»³⁷.

Доволі швидко Б. Хмельницький «відчув, який нерозважний крок зробив <...>, ув'язавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок» [18, с. 486]³⁸. М. Грушевський наголошує, що гетьман,

³⁶ На думку Т. Чухліба, «визнання українським гетьманом номінальної васальної залежності від московського царя <...> не стримувало Хмельницького проводити самостійну зовнішню політику, яка досить часто розходилася з планами Москви» [28, с. 770].

³⁷ О. Апанович характеризує договір як «військово-політичний союз України і Московщини», складений для забезпечення української державності, проте став пасткою для неї. «І все ж, – акцентує історик, – Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами» [1, с. 92].

³⁸ Я. Качмарчик стверджує, що людяність українська незабаром якнайтрагічнішим чином переконалася в хибності орієнтації на Москву. «Адже Переяславська рада не закінчила, а розпочала найкривавіший етап боротьби. Наслідком її стала польсько-московська війна, а польсько-татарські війська, здійснюючи акти помсти, винищать Україну, перетворивши її на зграйще» [20, с. 271].

як «доста свідомий носитель державної української ідеї <...> став в рішучій опозиції московській політиці: ухилився від спільних операцій з московськими військами; відмовляв українські міста <...>, аби не піддавалися на московське ім'я <...> і рішуче говорив перед старшиною, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції і помочі» [11, с. 202]. Передусім поновив союз з Туреччиною та Кримом (1655); наприкінці наступного року – з трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці; налагодив виразні воєнно-дипломатичні взаємини з Карлом X Густавом «і хотів із шведською допомогою утворити цілком незалежну самостійну Українську державу» [10, с. 307]. Для гетьмана «союз з Швецією – державою далекою, яка через те не страшила ніякими мішаннями у внутрішні українські справи, ані претензіями на українські території» [19, с. 128], був надважливим. «Таким чином, – наголошує дослідник, – Хмельницький потроху сотворяв собі нову політичну систему» [18, с. 486], спрямовану проти Речі Посполитої, спільником якої було тепер Царство [16, с. 307]³⁹.

«Заручившись новими союзниками, – висловлює здогад учений, – он, очевидно, решил освободиться от своей зависимости от Москвы и занять положение вполне самостоятельного государя» [12, с. 192–193] («конституційною хартією» називає історик грамоту гетьмана, надану в червні 1657 року шляхті Пінського повіту, котра засвідчувала, «что Хмельницкий в это время считал себя уже вполне государем Украины» [12, с. 193]).

За такого геополітичного розкладу «розрив між Московією і Україною, – переконаний М. Грушевський, – був неминучий». «Розпочата з 1657 роком спільна кампанія України, Швеції й Семигороду против Польщі була <...> повною емансипацією України від Москви» [11, с. 203], і лише «смерть Хмельницького <...> зіставила Україну зв'язаною з Московщиною» [18, с. 486–487]. Тож «узол, зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним» [5, с. 239].

Звернімося ж до прискіпливого, надкритичного, всебічного аналізу вченим набутку Великого Богдана як державного політика.

Передусім історик стверджує, що гетьман мало керував політикою (десь із середини 1651 року нею відав політик-європеєць І. Виговський, «тим часом як Богдан – стихійна сила <...> просто таки азійського характеру» [8, с. 1497]). Дослідник закидає Б. Хмельницькому низку фатальних поми-

³⁹ В. Кравченко стверджує, що, на думку Грушевського, Переяславська угода була глибокою помилкою Б. Хмельницького, і гетьман, усвідомивши це, йшов до розриву з Московією, орієнтуючись на Швецію [21, с. 496–497]. Суголосно розмірковує Л. Мельник [22, с. 55].

лок у царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики⁴⁰.

По-перше, глибокої осені 1648 року «козаччина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш...» [8, с. 1497].

По-друге, влітку 1653 року, «після того як господарство волоське <...> повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним співрегентом <...> треба було тільки закріпити корисний стан речей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу...» [8, с. 1498].

По-третє, у московській політиці Чигирини – «ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідоцтво її убожества» («замість політики – дипломатія самої невисокої марки...») [8, с. 1497].

По-четверте, М. Грушевський наголошує, що в розвою революції козацтво «стало представником інтересів свого народу й прийняло на себе державне будівництво України» [9, с. 266], а тому «тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини» можна пояснити «депутації українських станів до Москви по потвердження прав, <...> вислані за згодою і підтримкою козацького уряду». «Се були голоси минулого століття, – висновує історик, – подані <...> новому протекторові в такий критичний момент» [8, с. 1498].

По-п'яте, у формуванні шведсько-семигородсько-дунайської ліги – «брак ясної платформи, вразно поставлених домагань...» [8, с. 1498]. Водночас учений визнає, що за тодішніх геополітичних реалій проводити програму єдиної України було надскладно.

По-шосте, дослідник указує на нерозважливість політики гетьмана супроти Московії, позаяк, зорганізовуючи нову антипольську (почасти – й антимосковську) коаліцію, він не поривав із царем. Цим «дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свобідною від усяких союзних зобов'язань...» [8, с. 1498–1499].

⁴⁰ На гадку В. Кравченка, учений «не завжди дотримувався позиції стороннього спостерігача <...>. Академічний історик-позитивіст у його творах постійно <...> змагається з політичним і громадським діячем...» Історик мовить про «попелічно загострену антипольську налаштованість» М. Грушевського, унаслідок чого «він не бачив можливостей для українсько-польського порозуміння в рамках тогочасної Речі Посполитої» [21, с. 495]. В. Кравченко на сторінках своєї статті цитує виїмки з робіт М. Грушевського, в яких ідеться про докори вченого на адресу козацьких керівників у ході як переяславських перемовин, так і складання петицій [21, с. 495–496]; у негативній оцінці Б. Хмельницького вбачає безпосередній зв'язок поглядів М. Грушевського з ідеями його попередників, починаючи від Т. Шевченка.

По-сьоме, найганебнішою стороною Хмельниччини М. Грушевський називає «сферу відносин козацько-татарських». «З дивним засліпленням <...>, – із гіркотою констатує історик, – Хмельницький і К^о дивляться на Кримську Орду як [на] свою двірську гвардію, <...> а в дійсності зробили з них рішаючий чинник української політики» [8, с. 1499] (у 1653–1654 роках хан пропонував гетьманові стати васалом Криму). На гадку дослідника, союз із ханом був потрібний для Війська Запорозького 1648 року, а після Зборова, Берестечка та Жванця – ілюзорно-наївним. М. Грушевський упевнений, що, за бажання, маючи за собою Москву (Польща – вкрай знесилена), Богдан міг би «пройти Крим здовж і поперек, <...> поставити на чолі <...> приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів <...>, а не протекторів» [8, с. 1500]. Натомість гетьман запобігав кримської ласки і в 1656–1657 роках був цілком зв'язаний у своїй політичній акції непевністю Криму», прагнучи незалежності в зовнішній політиці, «змушений був бити чолом за московською поміччю супроти кримського наступу» [8, с. 1500].

По-восьме, стверджуючи, що «в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно», М. Грушевський пояснює це «недостачею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу...» Зазначене зумовлювалося тим, що керівники української революції були людьми річпосполитської системи, а тому «найменше були здатні творити новий державний лад» [8, с. 1500]. Козацькі старшини «занадто <...> були замариновані в соціальній, політичній і культурній укладі Річпосполитої <...>. Свідомо чи несвідомо <...> жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим, хто викривив їх кар'єру <...>, на злість їм <...> утворити нову „вільну Річпосполиту” на взір і подобу її ж» [8, с. 1501]. «Над розваленням Польщі, – повторює історик, – працювали люди, що виховались на суспільно-політичних ідеях самої ж Польщі й не представляли собі інакшого суспільного устрою» [18, с. 487]; «...их чувство оскорблялось только тем, что господами были поляки, люди чужой народности и веры, или тем, что претендовали на панство люди худородные, не заслуженные» [12, с. 201].

По-дев'яте, вчений уважає слабкою стороною гетьмана «нерозуміння потреб народних мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них із їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій» [18, с. 488] (це відобразилося в ігноруванні запитів поспільства в Зборівському та Білоцерківському договорах, у козацьких петиціях до царя в часі творення українсько-московського трактату тощо).

Водночас дослідник зважено-поміrkований у своїх закидах на адресу Б. Хмельницького; пояснює, що гетьман просто «стояв на рівні з усією сучасною інтелігенцією». «Можемо жалувати, – розмірковує М. Грушевський, – що в таку рішучу для нашого народу хвилю не найшов він провідника, котрий піднісся би над поглядами свого часу і повірив у будучину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати» [18, с. 488].

Зазначаючи як хибу соціально-політичного облаштування Війська Запорозького невизнання у формально-юридичному сенсі фактичного розкріпачення селянства, дослідник усе ж не звинувачує в цьому Богдана. Принагідно зауважує, «що поняття свобідного селянства для тих часів було занадто радикальним, <...> реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управлене до існування і консервування» [8, с. 1502].

По-десяте, якщо вади гетьманського врядування в селянському питанні були, на думку вченого, історично зумовленими, то взаємини козацького генералітету з містами – найнебезпечніша помилка «в будові гетьманської України». Історик підкреслює вагомий внесок міщан у розвій визвольної боротьби: «...міста дали величезні контінгенти козацтву і старшині; <...> своєю інтелігенцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну ролю в формуванні нового ладу» [8, с. 1502]. Козаччина віддячила: «...навалилася на міське життя <...> безпардонно. Гетьманський уряд так <...> брався до експлоатації міського промислу і торгівлі індуктою і евектою, – що міста першим ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська» [8, с. 1502–1503].

По-одинадцять, відзначаючи принади козацького устрою за часів Б. Хмельницького (чіткість роботи козацької машини, що є унаочненням талантів гетьмана як військового керівника), М. Грушевський зауважує брак «великої конструктивності». Вчений указує на незмодифікований полковий устрій («полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів <...>, з перевагою функцій поміщицьких над адміністративними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій штабу армії» [8, с. 1503–1504]. Хиткість конструкції такої мілітарної держави полягала в тому, що «інші верстви <...> не чули над собою опіки Української держави <...> уставляли відносини до Гетьманщини як війська» [8, с. 1504]. Пізніше в такі шпарини державної структури України спритно вліз московський централізм. Водночас дослідник визнає, що наявні недоліки державного облаштування можна було би виправити, «коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років

на кількадесятя; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках...» [8, с. 1503].

По-дванадцять, усупереч старій українській традиції, котра звеличує Б. Хмельницького «в заходах коло реституції національних прав», М. Грушевський уважає, що і в цій царині – «мало будівництва, <...> багато механічних повторень старих гасл релігійної боротьби XVI–XVII вв.!» [8, с. 1504]. Аналогічна ситуація в культурництві: «...будування церков, потвердження володінь монастирям, додавання нових...» [8, с. 1504].

І насамкінець, зовсім песимістичний висновок автора: «...десятилітте Хмельниччини не було добою будівництва, не визначилося творчою і конструкційною ініціативою державного, гетьманського осередку на полі культури – так же як у справах економіки, колонізації, господарства» [8, с. 1504].

М. Грушевський указує на «два найтяжчі моменти» в діяльності керівного осередку Гетьманщини – «занедбанне і знищенне західнього пограниччя і руйніні марші татарської орди навіть через суто козацькі території» [8, с. 1504]. Як наслідок – «бунти 1653 року», на які Богдан «відповідав терором, потайним душенням помічених в бунтівництві...» [8, с. 1505].

М. Грушевський не погоджується з тими, хто вважає гетьмана «унікумом державно-будівничих здібностей», який через передчасну смерть не зміг «викінчити монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів». На думку вченого, «мало є підстав на те, щоб протиставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини – пізніший розтічі, дезертирству і партизанству» [8, с. 1505].

Гетьман умирає 27 липня (6 серпня) 1657 року від апоплексії, зумовленої звісткою про заколот старшинських верхів супроти Ю. Хмельницького. «Ся смерть, – констатує дослідник, – не була фатальним нещастем, що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана – се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився...» [8, с. 1506]. Тож для репутації Б. Хмельницького «було щастем, що він відійшов в сей мент, і <...> упадок Гетьманщини <...> впав цілим тягарем на рахунок його епігонів» [8, с. 1506].

Дорікаючи Богданові за суттєві помилки володарювання, історик водночас указує і на об'єктивні чинники Руїни, котрі в їхньому зловісному переплетінні запрограмували могилу національної державності.

По-перше, «нешаслива географія України», тобто – «відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки <...>.

Фронт польський, московський і татарсько-турецький, – пояснює М. Грушевський, – не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві...» [8, с.1507].

По-друге, «дефективність» українського соціуму: «...недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелектуальна і чисельна слабина інтелігенських верств...» [8, с.1507].

По-третє, культурна особність України. Приналежна в минулому до візантійської культури, вона «не знаходила опертя в якимсь новім культурнім циклі: ні в католицьким, ні в протестантським. Для одного і для другого являлась вона тільки „стороннім слухачем”, <...> ішла з опізненням <...> за католицькою реакцією сучасної Польщі» [8, с.1507].

За таких несприятливих умов надскладно «було, – на думку М. Грушевського, – досягти чогось великого, і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси, так і її провідних елементів, що все таки <...> творились <...> соціальні і культурні вартости, <...> національна традиція» [8, с. 1507].

Попри те, що керманічі Української революції «зовсім не одушевлялись народними змаганнями – економічного і суспільного визволення, знищення привілеїв станів та запровадження рівності в громадських відносинах, права праці в економічних» [18, с. 488], усе ж набутки «великого руху» були вагомими.

У чому ж «чари Хмельниччини»?

По-перше, зі звільненням з-під Речі Посполитої було ліквідовано старий шляхетський лад: «...зникли <...> перегорожі привілеїв клясових і приуроджених, і перед „простим чоловіком” простелалась можливість переходу в ряди „лицарства”, промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, багатства і виховання» [8, с.1508].

По-друге, «від Хмельниччини, – підкреслює М. Грушевський, – веде свій початок <...> український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роллю як одна з складових частин в генезі Нового українського націоналізму» [18, с. 488]. Породжені та стверджені революцією «ідеї політичної свободи, непорушности народних прав, краювої автономії» [18, с. 488] стали засадничими в дипломатичній практиці спадкоємців гетьманської булави (втілені в пунктах Гадяцької унії 1658 р., Жердівських статтях 1659 р., українсько-шведському альянсі 1708–1709 рр., «Конституції» 1710 р., петиціях шляхетсько-козацької еліти 1763 р.), відображені в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства тощо. Народна пам'ять про перемоги «в минувшості світила поколінням <...> в пітьмі неволі й пониження як заповідь такої ж побіди –

але вже побіди тривкої, не скороминущої в будучности» [3, с. 335].

По-третє, зінціюваний православним лицарством і активно сприйнятий поспільством «козацький міф» України став утіленням «ідеї свободи, і народна пам'ять <...> законсервувала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівності і свободи вже відповідно народним вимогам без історичних козацьких огранічень» [18, с. 488].

По-четверте, визвольна боротьба українства сприяла його національній самоідентифікації, бо ж «рух, соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національною красою – се була боротьба пригнічених руських верств і груп проти гнобительських польських» [18, с. 488–489]. Тодішнє націєтворення сфокусувалося в «ідеї етнографічної України-Русі в її цілості», що прозвучала вже 1649 року в переяславських «дезидератах» Б. Хмельницького, відтоді ця «ідея етнографічної території України жила в старшині...» [18, с. 489].

По-п'яте, Українська революція мала яскравий гуманітарний вимір, адже це «велике потрясіння» високо підняло «простих людей»: «...дало їм почути себе людьми – не простими, а повноправними. Ожило <...> потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а „навіки”» [8, с.1508].

М. Грушевський, виступаючи проти нездорової ідеалізації доби й гетьмана, водночас наголошує, що «від Хмельниччини веде свій початок нове українське життє <...> І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії» [8, с.1508].

* * *

Аналіз поглядів ученого на вузлові проблеми Української революції (Хмельниччина в 1650–1657 роки) уможливило низку висновків.

По-перше, М. Грушевський переконливо стверджує, що «прилучення України до Москви було лише однією з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу» [18, с. 477]. Православний чинник мав для гетьмана виразний політичний підтекст: оборона грецької віри як засіб легітимізації власної боротьби з католицькою Річчю Посполитою та залучення до неї Московії. Натомість «святий обов'язок боротьби з мусульманським світом не перешкождали йому бути повним індиферентистом в сих справах», і «він був би, – вважає вчений, – твердим прихильником Отоманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою» [8, с. 1494]. Але тодішня Туреччина не була таким опертям, і, не зрікаючись султана, гетьман звернувся до царя. «...Хмельницький і К^о, – неодноразово повторює

дослідник, – зовсім не відчували епохального, фатального значіння цього акту [українсько-московського договору]; для них це був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще оден в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдовою» [8, с. 1494–1495], «щоб заховати і примножити для себе і потомства <...> за помічню Божою зброєю здобуту і кровю <...> вернену свободу...» [4, с. 387]⁴¹.

По-друге, в розумінні М. Грушевського, «Переяславська умова» (об'єднання України і Московії) включала такі складники: усна домовленість гетьмана та козацького генералітету з московськими послами, скріплена царським словом, переказаним В. Бутурліним; «статті Б. Хмельницького», тобто вимоги, сформульовані у формі петицій до царя та резолюцій (указів) останнього на ці чолобитні; монарша жалувана грамота Війську Запорозькому.

Учений шкодує про відсутність автентичних «статей Б. Хмельницького»; не має сумніву стосовно чигиринського авторства 23 пунктів, поданих козацькими дипломатами 14 березня (с. с.); водночас уїдливо саркастично мовить про 11 пунктів від 21 березня (с. с.); трактує останні як «московську перерібку», зроблену дяками у зв'язку з виготовленням жалуваних грамот (дає ці «11 статей» 27 березня (с. с.) – днем від'їзду гетьманських послів).

По-третє, М. Грушевський вважає, що переяславсько-московський договір 1654 року передбачав відносини, котрі є «найближчими до васальства». Водночас історик визнає наявність однієї «прикмети», котра заважає класифікувати їх як класичний васалітет – безпосередня присяга української людності перед московськими урядовцями. «Але відносини сполучених держав, – розважливо продовжує вчений, – взагалі настільки різномірні, комбінації настільки змінні, що нелегко укласти їх в ті кілька форм, прийнятих наукою державного права...» [13, с. 23]. Дослідник аргументовано доводить, що об'єднання України з Московією було союзом із «задержанням державного права і після сполучення» [13, с. 23]⁴².

⁴¹ В. Горобець сприймає договір 1654 р. як логічний «результат розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649–1653 рр., <...> [який] враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії <...> у Центрально-Східній Європі. Разом із тим укладання договору не варто сприймати як прояв жорстко детермінованого <...> процесу. Адже зміна будь-якого компонента міжнародної взаємодії <...> могла призвести до того, що справа визнання Військом Запорізьким протекції російського царя стала б неактуальною» [2, с. 763].

⁴² М. Грушевський називає вчених, які характеризують взаємини між Московією і Чигирином як сюзеренно-васальні: О. Коркунов, В. Сокальський, В. Мякотін, М. Покровський, М. Слабченко [15, с. 25; 13, с. 23].

По-четверте, вчений наполягає на необхідності розрізняти реальний статус Війська Запорозького в 1648–1657 роках із формальним, юридичним, який устаткувався різними договорами. Зокрема, «буква статей 1654 р. далеко розходила з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р.». Гетьман і старшина вважали, що «московські статті» не відповідали «переяславським домовленостям». «Статті 1654 р., – підкреслює дослідник, – не були проголошені на Україні і не введені в життя...» [15, с. 28].

По-п'яте, згідно з козацьким правом (тобто – річпосполитською традицією), договір, підписаний/сприйнятий гетьманом або ж його уповноваженими, обов'язково мав бути схвалений Генеральною радою. Оскільки «московські статті і грамоти українською стороною не були прийняті», – констатує М. Грушевський, – «гетьман сих <...> статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу зборівського договору – тому що одно і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обов'язковими» [7, с. 866].

По-шосте, М. Грушевський солідаризується з тими російськими вченими (П. Шафранов, Б. Нольде, І. Розенфельд), які кваліфікували 14 пунктів 1659 року («переяславські статті-2», подані О. Трубецьким під час обрання Юрія Хмельницького гетьманом) як «новотвір» [13, с. 15], «довільну перерібку-фальсифікат» [7, с. 866]. Іронією долі стало те, що у зв'язку з успіхами московської централізаційної політики («їхала на швидкім коні, раз у раз шось урізуючи з українських прав»), «фальсифікат 1659 року» став документом, на котрий старшина посилалася «в своїй боротьбі з новими обмеженнями українських вольностей» [13, с. 16]. Натомість справжній українсько-московський договір 1654 року, не знаний і юридично не легітимний, вийшов з історико-правової свідомості українського громадянства.

По-сьоме, вчений зацентровує, що «взяття України під високу государеву руку» не знівелювало її суверенності загалом і в царині дипломатії – зокрема. Зовнішня політика Чигиринська традиційно базувалася на засадах полівасалітетності. Так, у квітні 1654 року, перед турецьким султаном «Хмельницький старався довести, що <...> „союз” з Московією тільки політичний маневр, який нітрохи не перешкоджає йому бути далі васалом Оттоманської Порти. <...> Москву запевняв, що він тільки з політичної необхідності підтримує добрі союзні відносини з Портою й Кримом, і вони не стоять в суперечності його підданству Москві...» Дослідник спростовує звинувачення в аморальності козацьких керманічів. «Се <...> не була зовсім чиста політична гра, – погоджується він, – але звичайна в політиці, відколи існує політика; під-

німатити тут мову про її моральність чи неморальність цілком недоречно» [7, с. 784; також 5, с. 238]. Спадкоємці гетьманської булави «на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Швецію, Туреччину, Крим» [4, с. 392] – задля незалежності України. Зокрема, аналізуючи українсько-шведський союз 1709 року, історик акцентує на історичних аналогіях: «Все, що планувалося правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-х років» [19, с. 127]. І перші українські політемігранти у своїй «славній хартії» 1710 року пов'язували «союз Мазепи і Карла XII з старим союзом з-перед п'ятдесяти літ» [19, с. 129] і «вважали себе <...> продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана – визволення України і народу українського» [11, с. 203].

По-восьме, М. Грушевський закидає Великому Богданові те, що він, «як оборотний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії – орієнтальній, <...> не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він <...> признає себе підданим польської республіки, заразом укладає умови з Турцією, де за обіцянку помочі і пресії на татар признає над собою зверхність Оттоманської Порти...» [5, с. 236]. Москва хотіла прилучення, признання власті московського царя – *sit tibi [от тобі й на!]* <...> очевидно, – розмірковує вчений, – він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству щодо самої речі» [18, с. 479]. Тож усі гетьманські «трактати підданства» (полівасалітетність) – як тактичні ходи задля незалежності й соборної України. Але Московія вправно використовувала не лише всяку документально зафіксовану похибку (легковажність гетьманських уповноважених), а й багатообіцяючі спокусливі заяви Хмельницького як юридичне підґрунтя для своєї експансії, обмеження/нищення козацької державності. Гетьман «перечислився, – вважає дослідник, – міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархістичної Польщі» [5, с. 238]; доволі швидко усвідомив помилковість своєї чергової дипломатичної комбінації. І національно-визвольна боротьба, котра «розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись, – упевнений історик, – розривом з Московією; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевності» [18, с. 487].

По-дев'яте, у змалюванні непересічних постатей національної минувшини М. Грушевський завжди керується принципом: історик – не іконописець, а прискіпливий і чесний дослідник. У своїх синтетичних працях, історичних розвідках він ви-

ступає проти нездорової «ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького» [8, с. 1507], закидає йому низку фатальних помилок, визнаючи, що чимало з них – об'єктивно зумовлені. «Український народ, – категорично висновує вчений, – не пережив свого раю в часах Богдана – ні в іншій добі <...>. Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами» [8, с. 1508].

По-десяте, порівнюючи ролі народних мас і їхніх керманців у національно-визвольних змаганнях, М. Грушевський уважає, що «Хмельницький і К^о пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народніми масами <...> ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи» [8, с. 1501]. Учений підкреслює, що козацький генералітет не прагнув революції, а тому й не здатний був порахуватися з її значенням і наслідками.

По-одинадцять, М. Грушевський закликає «не піднімати його [Б. Хмельницького] на якусь недосяжну височину над наступниками – так як і над <...> сучасниками – товаришами недолі...» [8, с. 1507]. Історично необґрунтованою є думка про наявність у Богдана плану побудови «монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів» [8, с. 1505]. (Великий гетьман, мовляв, «забрав <...> секрет з собою в могилу», а недолугі наступники кинули Україну в тридцятиліття Руїни). Натомість вчений стверджує, що «Руїна починалась уже за Хмельницького <...> крива революції заломилася під Зборовом; з моменту, коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду <...>. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити або ластитись і упокорятися; клеїти угоду з Беньовським, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина – але вона почалася за Хмельницького» [8, с. 1496].

По-дванадцять, гіперкритично поцінуючи гетьмана та його добу, історик кінцево висновує: «...Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу <...> до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів» [8, с. 1508], а Хмельницький «лишається не тільки <...> репрезентантом найважнішої епохи в життю нашого народу – найбільшої революції ним пережитої, – але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми

індивідуальними здібностями і можливостями» [8, с. 1507]⁴³.

Говорячи про трагедію Б. Хмельницького, «розбитого невдалими наслідками політичного виволення перед смертю», вчений закликає закінчити її, «осудивши помилки й хиби, оцінити те, що було в ній і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам» [3, с. 334].

Література

1. Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. М. Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.
2. Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року / В. Горобець // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 747–763.
3. Грушевський М. С. Богданові роковини / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 332–337.
4. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 386–396.
5. Грушевський М. С. 250 літ / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 236–241.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський; АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В. А. Смоля, П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650–1654. – 880 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654–1657. – 776 с.
9. Грушевський М. С. Козацтво на Україні / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 266–277.
10. Грушевський М. С. Короткий огляд української історії / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 303–321.
11. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Гру-

⁴³ В. Смолій і В. Степанков у висновках до своєї монографії дають високу оцінку постаті та діяльності Б. Хмельницького як політика, фундатора Козацької держави, дипломата, воєначальника [25, с. 485–487].

шевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 199–206.

12. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский ; сост. ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко ; В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки ; А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.
13. Грушевський М. С. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 5–54.
14. Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 267–402.
15. Грушевський М. С. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 17–35.
16. Грушевський М. С. Україна. Історія / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 274–335.
17. Грушевський М. С. Українська справа в її історичному розвитку / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 312–338.
18. Грушевський М. С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 6 : Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – С. 466–490.
19. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 року / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 123–134.
20. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль – Львів, 1996. – 328 с.
21. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 463–523.
22. Мельник Л. Г. Гетьман Богдан Хмельницький у вітчизняній історіографії / Л. Г. Мельник. – К. : РВЦ «Київський університет», 1997. – 72 с.
23. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – ХХ+890 с.
24. Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура / С. Плохій // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол.

П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 775–795.

25. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.

26. Смолій В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – № 1–4 (136–139). – С. 122–134.

27. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

28. Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року / Т. Чухліб // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 764–774.

29. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 524–604.

Ірина Диптан

**МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ
О НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ИДЕЕ В ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
(ХМЕЛЬНИЧЧИНА, 1650–1657 ГГ.)**

Объектом рассмотрения является идея национально-государственного бытия украинства в эпоху Хмельниччины в научном наследии М. Грушевского, а предметом – воплощение ее в перетрактациях гетманских дипломатов с послами соседних государств, соглашениях Войска Запорожского с последними в течение 1650–1657 годов. Научная значимость и актуальность наследия выдающегося отечественного историка обосновывается сравнением его суждений и выводов с размышлениями авторитетных современных исследователей эпохи Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: М. Грушевский, Б. Хмельницкий, Украинская революция XVII в., Хмельниччина, казачество, Речь Посполитая, Ян II Казимир, Ислам-Гирей III, украинская государственная идея, украинско-московский договор.

Iryna Diptan

**MYKHAILO HRUSHEVSKYI ABOUT
A NATIONALLY-STATE IDEA IN A
PERIOD OF UKRAINIAN REVOLUTION
(KHMELNYCHCHYNA, 1650–1657)**

The object of consideration is an idea of nationally-state existence of Ukrainians in a day of Khmelnychchyna in M. Hrushevskyi's scientific work, and the subject – its display in hetman's and his diplomats' interpretation with

the row of encroachments of the other states, in agreements of Zaporizhian Host with the last-mentioned states during 1650–1657 years.

The analysis of scientist's vision on the key problems of Ukrainian revolution of the determinate period enables the row of conclusions. Firstly, M. Hrushevskyi convincingly affirms that the "Muscovite vector" was one of the directions of B. Khmelnytskyi's multivectorial diplomacy that in the geopolitical situation of that time became determinative. Secondly, in scientist's understanding "The Treaty of Pereyaslav" (association of Ukraine and Muscovy) included such constituents: the hetman's and the cossack generals' verbal arrangement with the Muscovite ambassadors, clamped by the tsar's word, retold by V. Buturlinthe "B. Khmel'nitskyi's articles", id est the requirements set in the form of petition to the tsar and resolutions (decrees) of Oleksiy Mykhailovych on these petitions; monarch given charter to Zaporizhian Host. Thirdly, a historian considers that Pereyaslav-muscovite agreement of 1654 foresaw relations which were the nearest to vassalage. Fourthly, a scientist insists on a necessity to distinguish the real status of Zaporizhian Host in 1648–1657, with formal, legal that was equipped by different agreements. Fifthly, according to the Cossack right (Polish-Lithuanian Commonwealth tradition), agreement signed by a hetman or his authorized persons certainly had to be approved by General Council (General Rada). As a hetman did not promulgate the "articles" then legally an agreement was invalid. Sixthly, M. Hrushevskyi considers 14 points of 1659, given by O. Trubetskoy during Yu. Khmelnytskyi' selecting as a hetman, new "formation", "counterfeit" which forced out this real Ukrainian-muscovite agreement of 1654 from historical legal consciousness of Ukrainian citizenship. Seventhly, scientist accentuates "that taking Ukraine under a high sovereign hand" did not level its sovereignty in general, and in the area of diplomacy – in particular. The foreign policy of Chyhyryn was traditionally based on principles of polyvassalage. Eighthly, in the depiction of outstanding figures of the national past M. Hrushevskyi always follows principle: a historian is not an icon-painter, but captious and honest researcher. In his synthetic works, historical secret services he argues against the idealization of epoch and B. Khmelnytskyi's individuality, pelts him the row of fatal errors, acknowledging that quite a bit of them – were objectively predefined. Ninthly, hypercritically evaluating the hetman and his time, historian certainly concludes: B. Khmelnytskyi remains not only the representative of determinate epoch in life of Ukrainian people but also its main actor, a man really large by his capabilities and acts.

Key words: Hrushevskyi, Bohdan Khmelnytskyi, Ukrainian Revolution of the XVII the century, Khmelnychchyna, the Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita), Muscovy, Ukrainian state idea, Ukrainian-muscovite agreement ("The Treaty of Pereyaslav") of 1654.

Надійшла до редакції 20.10.2016 р.